

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HUNGAROLOGIJU, TURKOLOGIJU I JUDAISTIKU
KATEDRA ZA TURKOLOGIJU

Diplomski rad
POKUŠAJI USPOSTAVE DIPLOMATSKIH ODNOSA
NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE I REPUBLIKE TURSKE
(1941-1944)

Student: ANDELKO VLAŠIĆ

Mentor: EKREM ČAUŠEVIĆ

ZAGREB, RUJAN 2013.

SADRŽAJ

1. Uvod. Vojnopolićka situacija na Balkanu 1941.	3
2. Podrijetlo ideje o uspostavi hrvatsko-turskih diplomatskih odnosa	8
3. Prva turska misija – listopad i studeni 1941.	10
4. Prva hrvatska misija – studeni 1941.	11
5. Druga hrvatska misija – lipanj 1942.	14
6. Treća hrvatska misija – srpanj 1942.	15
7. Četvrta hrvatska misija – studeni 1942.	17
8. Peta hrvatska misija – studeni 1942.	21
9. Promidžbene akcije i osnivanje časopisa „Dođu ve Batı”	23
10. Druga turska misija – srpanj i kolovoz 1943.	29
11. Kontakti hrvatskih i turskih diplomata u Njemačkoj	31
12. Reakcije bosansko-hercegovaćkih muslimana na četnićke napade	32
13. Nastavak turskog zanimanja za NDH (1943-1944)	34
14. Odustajanje od ishodaenja diplomatskog priznanja NDH	36
15. Zaključak	38
16. Izvori i literatura	40

1. UVOD. VOJNOPOLITIČKA SITUACIJA NA BALKANU 1941.

Nezavisna Država Hrvatska (dalje: NDH) nastala je 10. travnja 1941. uz potporu Njemačke i Italije, odnosno sila Osovine, koje su zajedno s NDH i desetak drugih država u Drugom svjetskom ratu ratovala protiv Saveznika, odnosno Velike Britanije, Sjedinjenih Država, Sovjetskog Saveza i brojnih drugih država. Dvanaest je zemalja međunarodno priznalo NDH, međutim sve su te države bile članice sila Osovine, odnosno Trojnog i Antikominternskog pakta, pa je legitimnost tih priznanja bila upitna.¹ Saveznici nisu htjeli priznati NDH jer su je smatrali kvislinškom tvorevinom Osovine, pa se NDH trudila ishoditi međunarodno priznanje od neutralnih država, među ostalim i od Republike Turske.

Hrvatski političar Ante Starčević krajem 19. stoljeća razvio je koncept prema kojem je u Bosni i Hercegovini (dalje: BiH) sačuvan supstrat hrvatstva, a predstavljaju ga bosansko-hercegovački muslimani, koji su po Starčeviću „hrvatsko, najstarije i najčistije plemstvo sablje u svoj Europi“.² Starčevićev koncept preuzeo je ustaški pokret i uključio ga je u državnu politiku NDH. Poglavnik NDH Ante Pavelić u članku *Pojam Bosne kroz stoljeća*, objavljenom u ožujku 1942. u ustaškom glasilu *Spremnost*, naziva bosansko-hercegovačke muslimane, kao i čitavu BiH, dijelom hrvatske nacije i države.³ U svojem govoru u Hrvatskom državnom saboru 28. veljače 1942. Pavelić je izjavio da je „muslimanska krv naših muslimana (...) hrvatska krv. Ona je hrvatska vjera, jer su na našoj zemlji njeni pripadnici hrvatski sinovi.“⁴ U obraćanju muslimanskom izaslanstvu BiH 7. kolovoza 1941. Pavelić je izjavio da „muslimani nisu samo dio hrvatskog naroda, oni su jedinstvena sastavna srčika hrvatskog naroda i Nezavisne Države Hrvatske“.⁵ Na temelju te političke ideje vlasti NDH razvile su široku promidžbu s ciljem dokazivanja hrvatstva bosansko-hercegovačkih muslimana. Njima je kao islamskom dijelu hrvatskog naroda pripisivana značajna uloga spona s islamskom, poglavito turskom i arapskom, kulturom i civilizacijom. Naglašavalo se i kako NDH ima važnu međunarodnu ulogu povezivanja europskog Zapada s islamskom civilizacijom.⁶

¹ Tomislav JONJIĆ, „Pitanje državnosti Nezavisne Države Hrvatske“, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 43/2011, br. 3, 695.

² Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.*, Školska knjiga, Zagreb, 2009, 19.

³ *Spremnost* (Zagreb), 1/1942, br. 1, 1.

⁴ Ante PAVELIĆ, „Govor na IX. sjednici HDS održanoj 28. veljače 1942. u Zagrebu“, *Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942.*, Tisak Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1942, 161.

⁵ „Poglavnik Hrvatima muslimanima“, *Novi list* (Sarajevo), 1/1942, br. 8, 1.

⁶ „Hrvatstvo naših muslimana u svjetlu neprijateljske promičbe“, *Spremnost* (Zagreb), br. 18, 7. „Poglavnik i muslimani“, *Osvit* (Sarajevo), 1/1942, br. 3, 1. Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Sveučilišna naklada Liber – Školska knjiga, Zagreb, 1978, 140. Fikreta JELIĆ BUTIĆ, „Bosna i

Takva je propaganda činila pozadinu svih nastojanja diplomacije NDH da od Turske ishodi međunarodno priznanje. Neki su muslimanski politički predstavnici, okupljeni uglavnom oko bivše jugoslavenske političke stranke pod imenom Jugoslavenska muslimanska organizacija (dalje: JMO), te pojedini pripadnici bosansko-hercegovačkog begovata, izrazili lojalnost prema NDH. Uz njihovu su pomoć vlasti NDH pokušavale ishoditi tursko diplomatsko priznanje. Promidžbene akcije usmjerene prema bosansko-hercegovačkim iseljenicima u Turskoj trebale su poslužiti za oblikovanje ideje o potrebi političkog, kulturnog i gospodarskog zbližavanja dvije države, čije je stanovništvo vezano povijesnim, etničkim i vjerskim vezama, u čiju duboku povezanost vlasti NDH nisu sumnjale.⁷

Službeno priznanje NDH od jedne neutralne države, a usto muslimanske, trebalo je imati barem dva pozitivna rezultata. Jedan bi bio da bi ustaški režim time stvorio osnovu za proširivanje broja pristaša među muslimanskim stanovništvom, koje je u ustaškom pokretu i državi sudjelovalo u vrlo ograničenom broju, preko spomenutih pripadnika bivšeg JMO-a i begovata. Drugi rezultat bilo bi učvršćenje međunarodnog položaja NDH, čiji je položaj bio iznimno nepovoljan jer neutralne zemlje, ne računamo li fašističku Španjolsku, nisu priznavale NDH kao neovisnu državu. Eventualni uspjeh ishoda diplomatskog priznanja imao bi značajan učinak ne samo na poboljšanje međunarodnog položaja NDH, već i na njemačko nastojanje da Tursku približi silama Osovine. Takvo približavanje otvorilo bi put Njemačkoj da preko Kavkaza vojnim djelovanjem priđe Sovjetskom Savezu s leđa te bi narušilo vojni položaj Saveznika na Bliskom istoku.⁸

Turska je tijekom Drugoga svjetskog rata imala za cilj osigurati svoj teritorijalni integritet i gospodarsku sigurnost pomoću „aktivne neutralnosti“. Taj su izraz koristili turski diplomati za svoje djelovanje tijekom Drugoga svjetskog rata, a ono je označavalo težnju za

Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske“, 1941. u *istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1973, 48.

⁷ Mehmed Alajbegović (1906-1947), tajnik u MVP-u NDH (kolovoz 1941. – siječanj 1942), generalni konzul NDH u Münchenu (siječanj 1942. – listopad 1943), ministar skrbi za postradale krajeve (listopad 1943. – svibanj 1944) i ministar vanjskih poslova NDH (svibanj 1944. – svibanj 1945), u svojem je elaboratu napisanom u zatvoru Udbe naveo da veza između muslimana BiH i Turske nije gubila na intenzitetu ni tijekom sekularnih političkih reformi u Turskoj u 20-im i 30-im godinama 20. stoljeća. Te reforme, tvrdio je Alajbegović, bosansko-hercegovački muslimani „nisu odobrali“, ali su s „neopisivim oduševljenjem“ pozdravili dolazak Ismeta Inönüa u Sarajevo 1938. Bosansko-hercegovački je književnik Novak Simić u razgovoru s bugarskim diplomatom Petrom Lungovom 1942. izjavio da se muslimani BiH u velikom broju smatraju Turcima, da je BiH europski „fragment autohtone Azije“ i da su muslimani BiH mnogo više povezani s Turskom i islamskim državama nego s vlastitom državom. I Simić spominje Inönüov posjet 1938. i navodi da ga je dočekalo više od 200 000 muslimana, a čitav grad je bio u islamskom znamenju i zelenoj boji. N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 387-388.

⁸ Tomislav JONJIĆ, „Pitanje priznanja Nezavisne Države Hrvatske od Švicarske Konfederacije“, *Časopis za savremenu povijest*, Zagreb, 31/1999, br. 2, 262. Milan RISTOVIĆ, „Pokušaji Nezavisne Države Hrvatske da uspostavi diplomatske odnose s Turskom“, *Istorija 20. veka, Časopis Instituta za savremenu istoriju*, 1/1983, br. 1, 60, 72.

zadržavanjem ravnoteže između dviju zaraćenih blokova, kao i istovremeno održavanje političkog saveza i trgovine i s Velikom Britanijom i s Njemačkom i njezinim satelitima. Saveznici su se pak trudili prevesti Tursku na svoju stranu i uključiti je u rat protiv sila Osovine jer je Turska zbog svoga geostrateškog smještaja na pomorskim tjesnacima Bospora i Dardanela imala veliku vojnopolitičku važnost.⁹ Turska je nakon izbijanja Drugoga svjetskog rata 1. rujna 1939. zadržala neutralan položaj naspram Saveznika i sila Osovine. Dana 19. listopada 1939. sklopila je s Velikom Britanijom i Francuskom Ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći, koji je Turskoj dopuštao da ostane neutralna „ako bi njezino stupanje u rat izazvalo opasnost od strane Sovjetskog Saveza“.¹⁰ Međutim, proglasila se nezaraćenom stranom 26. lipnja 1940., odnosno nedugo nakon što se Francuska predala Njemačkoj, i to tako što se pozvala na one klauzule ugovora koje su joj dopuštale takav postupak.¹¹ Turski ministar vanjskih poslova Şükrü Saracoğlu izjavio je 24. veljače 1941. da Turska želi prijateljstvo sa svim zemljama, a naročito sa svojim susjedima, ali da će se oružjem u ruci suprotstaviti svakom napadu. Zato je ulazak njemačke vojske 1. ožujka 1941. u turskog susjeda Bugarsku vjerojatno unio nemir u redove turskog političkog vodstva. Njemački je kancelar Adolf Hitler tri dana kasnije umirio Turke osobnim pismom upućenim turskom predsjedniku İsmet İnönü. Hitler je u pismu zajamčio tursku nezavisnost u tekućem ratnom sukobu. Zadovoljna tim garancijama, Turska je 20. ožujka 1941. nanovo proglasila neutralnost. Svoju namjeru da ostane u dobrim odnosima s obje zaraćene strane potvrdila je Ugovorom o prijateljstvu s Njemačkom 18. lipnja 1941., koji je trebao vrijediti deset godina.¹² Tim su ugovorom zemlje potpisnice potvrdile integritet turskih granica i dogovorile međusobno nenapadanje.¹³ Velika Britanija i Sjedinjene Države takve turske poteze nisu smatrale problematičnima i prihvatile su tursku neutralnost, ponajviše zbog njezine tadašnje vojne i gospodarske slabosti. Zato su odlučile vojno i gospodarski pomagati Turskoj da ostane neutralna sve dok ne bude spremna pridružiti se Saveznicima.¹⁴

⁹ Selim DERINGIL, *Turkish Foreign Policy During the Second World War – An 'Active' Neutrality*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, 81.

¹⁰ Karl PLOETZ, *Der grosse Ploetz – Auszug aus der Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Ploetz Verlag, Freiburg – Würzburg, 1991, 1542. Dušan LUKAČ, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, sv. 2, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1982, 479.

¹¹ Murat Metin HAKKI, „Surviving the Pressure of the Superpowers: an Analysis of Turkish Neutrality During the Second World War“, *Journal of Military and Strategic Studies*, 8/2005., br. 2, 4. Llewellyn WOODWARD, *British Foreign Policy in the Second World War*, Her Majesty's Stationery Office, London, 1970, 14.

¹² Milan BLAŽEKović, „Pokušaji Nezavisne Države Hrvatske da uspostavi diplomatske odnose s Turskom (1941-1943)“, *Hrvatska revija*, 37/1987, br. 3, 584. M. RISTOVIĆ, 63-68.

¹³ Franz von PAPPEN, *Der Wahrheit eine Gasse*, Paul List, München, 1952, 542.

¹⁴ S. DERINGIL, 176. U.S. DEPARTMENT OF STATE, „Allied Relations and Negotiations With Turkey“, http://www.state.gov/www/regions/eur/rpt_9806_ng_turkey.pdf.

Premda je Turska 25. ožujka 1941. potpisala Deklaraciju o prijateljstvu sa Sovjetskim Savezom, nije reagirala na njemački napad na Sovjetski Savez 22. lipnja 1941. Izostanak reakcije može se objasniti stavom turskog vodstva da je mogućnost širenja sovjetskog utjecaja na Balkanu opasna za turske interese, opasnija čak i od širenja njemačkog utjecaja.¹⁵ Naime, unatoč iskazivanju neutralnosti, Turska je preko svojih diplomata izražavala i želju da se barem na Balkanu nakon rata uspostavi predratni odnos snaga i obnovi stari balkanski skup manjih neovisnih država koji bi odbijao prodor sovjetskog i drugih utjecaja prema Turskoj i prema njezinu povoljnom, ali krhkom položaju na razmeđu Europe i Azije. Taj turski stav iznio je Ismet İnönü u govoru u turskom Parlamentu u svibnju 1941. Ilija Šumenković, jugoslavenski kraljevski poslanik u Turskoj, prenio je sadržaj İnönüovog govora Momčilu Ninčiću, ministru vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije, u brzojavu od 21. lipnja 1941.¹⁶

Da je turska diplomatska podvojenost bila poznata u diplomatskim krugovima svjedoči izjava Adolfa Beckerlea, njemačkog poslanika u Bugarskoj od 1941. do 1944. Beckerle je 5. siječnja 1942. u razgovoru s Vladimirom Židovcem, poslanikom NDH u Bugarskoj od kolovoza 1941. do srpnja 1943., izjavio da smatra da držanje Turske ovisi o ishodu rata između Njemačke i Sovjetskog Saveza i da bi Turska "smjesta počela pregovarati s Amerikancima i Englezima" u slučaju da Njemačka počne gubiti rat.¹⁷ Doista, turska je politika prema dvama zaraćenim savezima, a shodno tome i prema NDH, uvelike ovisila o stanju na svjetskim bojištima. Turska se ustručavala povući bilo koji potez koji bi se bio mogao protumačiti kao priznanje NDH i time kao napuštanje neutralnosti. Zbog toga je morala zanemariti postojanje povijesnih, kulturnih i vjerskih veza između dviju država.¹⁸ Ako se uzme u obzir samo aspekt vjerske povezanosti, treba navesti da je na prostoru NDH živjelo otprilike 700 000 žitelja islamske vjere.¹⁹ Turska je bila previše oprezna da bi pregovorima i priznavanjem pojedinih zaraćenih država riskirala gubitak relativno lagodnog položaja neutralne zemlje za čiju su se naklonost otimali suprotstavljeni vojni blokovi. Eventualno

¹⁵ Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, „Nezavisna Država Hrvatska, zemlje jugoistočne Europe, Turska i Japan 1941.-1945.“, *Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945. Zbornik radova* (ur. Sabrina P. Ramet), Zagreb, 2009, 202.

¹⁶ M. RISTOVIĆ, 59. Šumenković je u izvještaju upućenom Ninčiću 10. studenoga 1941. naveo da je Saracoğlu u nekoliko navrata izjavio da je „Hitler dao uverenja Turskoj, da nema političkih ni teritorijalnih pretenzija na Balkanu“. Jugoslavenski je poslanik kod turskog vodstva primijetio „neobičnu tendenciju, da imaju izvesno, ma i minimalno, poverenje u ovakve izjave“. Zaključio je da su „izjave Hitlerove o tome kako Nemačka nema teritorijalnih ni političkih ciljeva na Balkanu iz osnova neistinite“ i da je „nada izvesnih političara, da će u slučaju nemačke pobjede postojati nezavisne balkanske države, potpuno neosnovana“. Bogdan KRIZMAN, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943. Dokumenti*, Arhiv Jugoslavije – Globus, Zagreb, 1981, 239-240.

¹⁷ Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Poslanstvo NDH u Sofiji. Diplomatski izvještaji 1941-1945.*, sv. 1, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003, 293.

¹⁸ M. BLAŽEKOVIĆ, 583.

¹⁹ F. JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 106.

priznanje NDH bilo bi uzdrimalo tursku ravnotežu i zapravo bi bilo značilo da se Turska svrstala uz sile Osovine.²⁰

Kao što je ranije spomenuto, Turska je u sovjetskom nadiranju na Balkan vidjela najveću opasnost za svoje interese na Balkanu. Zato je glavna karakteristika turske politike spram balkanskih zemalja bila hrabrenje protusovjetskih, odnosno protukomunističkih stavova u tim zemljama, kao i pokušaj njihova okupljanja oko Turske u bloku balkanskih država koji bi bio dovoljno snažan da odoli pritisku Sovjetskog Saveza i komunizma. Tu je svoju politiku Turska provodila preko poslanstva u Sofiji, gradu u kojem su poslanstva brojnih svjetskih država i njihovi agenti stvarali široku informacijsku mrežu. Poslanik Židovec obilato je izvještavao Ministarstvo vanjskih poslova NDH (dalje: MVP NDH) o svojim razgovorima s turskim diplomatima i o svojim saznanjima o turskim diplomatskim stremljenjima.²¹ Kako je Turska bila zainteresirana za stvaranje protusovjetskog bloka, tako nije ni kanila potpuno odbiti NDH od sebe. Pojedini razgovori hrvatskih i turskih predstavnika pokazali su da Turska nije potpuno hladna na hrvatska potraživanja.²² I poslanstvo NDH u Sofiji je prigodu za približavanje Turskoj vidjelo u njezinoj protukomunističkoj politici,²³ koju je vodstvo NDH također provodilo. Naime, NDH je 25. studenoga 1941. supotpisala revidirani Antikominternski pakt, usmjeren protiv Sovjetskog Saveza, dok je Turska službeno bila promatrač toga pakta.²⁴

Rad diplomacije NDH otežavale su objektivne gospodarske i prometne prilike prouzročene europskim ratnim zbivanjima, kao i oštri prosvjedi i ometanja jugoslavenske i britanske diplomacije. Osim toga, i njemačka je diplomacija, iako nominalno saveznik NDH, uzrokovala probleme, jer je negodovala prigodom svakoga hrvatskog „očijukanja“ s neutralnim državama i smatrala ga sumnjivim. Tako su njemački diplomati, među ostalim, snažno ometali bilo kakvu trgovinsku razmjenu NDH s Turskom, ističući kako se ne radi o savezničkoj državi. Takav stalni pritisak službenog Berlina, a i Rima, utjecao je na smanjenje djelatnosti hrvatskih diplomatsko-konzularnih predstavništava.²⁵ Kako ćemo kasnije vidjeti, to nije sprečavalo njemačke diplomate da pred hrvatskim kolegama iskazuju srdačnost i želju da budu na usluzi u svim njihovim nastojanjima.

²⁰ Tomislav JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika 1939-1942.*, Libar, Zagreb, 2000, 532.

²¹ Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Zagreb – Sofija. Prijateljstvo po mjeri ratnog vremena 1941-1945.*, Hrvatski državni arhiv – Dom i svijet, Zagreb, 2003, 262.

²² N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Nezavisna Država Hrvatska, zemlje jugoistočne Europe“, 202-205.

²³ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Poslanstvo NDH u Sofiji*, 126-134.

²⁴ Edmund Jan OSMANČZYK, *Encyclopedia of the United Nations and International Agreements*, sv. 1, Routledge, New York, 2003, 104.

²⁵ Tomislav JONJIĆ, „O pokušaju osnivanja Hrvatskoga komiteta u Švicarskoj 1943. godine: diplomatska izvješća Senjanina Josipa Milkovića“, *Senjski zbornik*, 38/2011, 224-225.

2. PODRIJETLO IDEJE O USPOSTAVI HRVATSKO-TURSKIH DIPLOMATSKIH ODNOSA

Poslanstvo NDH u Sofiji igralo je jednu od ključnih uloga u akciji ishođenja turskog priznanja NDH jer je bilo nezaobilazna postaja na putu svih emisara. Geopolitička situacija na Balkanu tijekom Drugoga svjetskog rata uvjetovala je da su svi putnici iz NDH u Tursku morali putovati preko Mađarske, Rumunjske i Bugarske, s time da je put bio nemoguć bez odgovarajućih putnih isprava koje je morao izdati MVP NDH. Osim toga, za ulazak u Tursku moralo se pribaviti vizu u turskom poslanstvu u Sofiji. U tom je trenutku na scenu stupalo sofijsko poslanstvo NDH, bez čijeg se posredovanja kod njihovih turskih kolega ništa ne bi moglo postići. Važnu je ulogu igrao poslanik Židovec sa svojim dobrim vezama kako s turskim, tako i sa svim drugim stranim diplomatima u Sofiji. Židovec je bio iznimno koristan i zbog velikog obujma informacija koje je skupljao kao poslanik, a koje je slao u redovitim poslaničkim izvještajima MVP-u NDH.²⁶

Židovec je odmah nakon svog dolaska u Sofiju u kolovozu 1941. stupio u kontakt s turskim diplomatima, među ostalim s Alijem Ševkijem Berkerom, turskim poslanikom,²⁷ te je MVP-u NDH poslao prva zapažanja o pozitivnim posljedicama koje bi uspostava odnosa s Turskom mogla imati na međunarodni položaj NDH. Njegovi su zaključci bili potaknuti razgovorom s Berkerom 11. listopada 1941. Tom se prigodom Berker raspitivao o položaju muslimanske zajednice u NDH i o gradnji džamije u Zagrebu, čija je gradnja najavljena dva mjeseca ranije. Židovec je MVP-u NDH javio da je Berker među ostalim izjavio da je Turska bila voljna priznati NDH i da će „prije ili kasnije biti uspostavljeni normalni odnosi“ između dviju država.²⁸ Može se zaključiti da je Turska doista htjela prihvatiti političko stanje koje bi nastalo (bolje reći ostalo) na Balkanu u slučaju da Osovina pobijedi u ratu, uključujući i hrvatsku državu s velikim postotkom muslimanskog stanovništva.

U izvještaju od 10. studenoga 1941. Židovec je naveo da je nastupio pogodan međunarodnopolitički trenutak za takvu akciju jer Turska “definitivnim porazom boljševika [odnosno tadašnjim naglim povlačenjem sovjetskih snaga pred njemačkom vojskom na istočnom bojištu,²⁹ op. A.V.] sve više obraća oči na Evropu, a nedavno sklopljeni trgovinski ugovori [s Njemačkom u listopadu 1941. kada je Njemačka dobila kromit za vojne potrebe, a

²⁶ M. RISTOVIĆ, 66.

²⁷ TÜRKIYE CUMHURİYETİ SOFYA BÜYÜKELÇİLİĞİ, „Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz“, <http://sofya.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx>.

²⁸ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Zagreb – Sofija*, 214.

²⁹ Cyrus Leo SULZBERGER, *Drugi svjetski rat*, Mladost – Mladinska knjiga – „Vuk Karadžić“, Zagreb – Ljubljana – Beograd, 1971, 249-250.

Turska ratnu opremu,³⁰ op. A.V.] te naročito značajan govor i manifestacije von Papenu [njemačkom poslaniku u Turskoj, op. A.V.] u Smirni [turski grad Izmir, op. A.V.], pokazuju put koji je Turska počela slijediti. Čim Turska dobije ispravne podatke o Hrvatskoj držimo da neće biti većih zapreka uspostavljanju kulturnih i gospodarskih, a nakon toga i političkih veza.“ Židovec je predložio da se uspostavi kontakt s bosansko-hercegovačkim iseljeništvom u Turskoj i da se ondje posjeti „one gradove gdje ima iseljenika Hrvata a koji zauzimaju vidne položaje u Turskoj“ jer bi time NDH mogla „dobiti veću susretljivost i službene Turske“. Sve to bi bilo potrebno podržavati stalnom promidžbenom akcijom, smatrao je Židovec, a takvu su akciju predstavnici NDH u Sofiji već poduzimali, ali u malom obujmu i na svoju ruku, pokušavajući uspostaviti vezu s turskim prosovinskim tiskom.³¹ Vlasti NDH očito su prihvatile te prijedloge, jer su sve misije poslane u Tursku djelovale u skladu sa Židovčevim prijedlozima.

Ovdje treba obrazložiti kakvu će ulogu imati jugoslavenska kraljevska izbjeglička vlada u pokušajima uspostave hrvatsko-turskih odnosa. Kako je osnivanje NDH bilo izravna posljedica ratnog poraza Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941., bilo je logično da će sva kasnija diplomatska djelatnost jugoslavenske vlade u izbjeglištvu biti usmjerena na ometanje rada hrvatske diplomacije. Turska je Kraljevinu Jugoslaviju i dalje priznavala kao jedinog predstavnika jugoslavenskih naroda i kao saveznika na osnovi Balkanskog pakta iz 1934. između Grčke, Turske, Rumunjske i Jugoslavije.³² Jugoslavija je prihvatila tursku neutralnost kao svršenu činjenicu i zadržala je srdačne odnose s Turskom, opsežno koristeći njezinu neutralnost.³³ Naime, preko svoga poslanstva u Ankari, a posebno preko generalnoga konzulata u Istanbulu, održavala je veze s doušnicima u Sofiji i Beogradu, a preko njih i s Dražom Mihailovićem, vođom Jugoslavenske vojske u otadžbini, odnosno četničkih snaga na prostoru tadašnje Srbije, NDH i Crne Gore.³⁴ Srdačne odnose s turskim diplomatima jugoslavenska je kraljevska vlada koristila, kako je spomenuto, i za osujećivanje pokušaja diplomacije NDH da uspostavi diplomatske odnose s Turskom. Jugoslavenski kraljevski diplomati i agenti pozorno su pratili kretanje diplomata NDH u Turskoj i utjecanjem na turske kolege, npr. ocrnjivanjem diplomata NDH, pripomogli su neuspjehu diplomatskih nastojanja

³⁰ U.S. DEPARTMENT OF STATE, „Allied Relations and Negotiations With Turkey“, http://www.state.gov/www/regions/eur/rpt_9806_ng_turkey.pdf.

³¹ M. RISTOVIĆ, 61.

³² D. LUKAČ, 122.

³³ M. RISTOVIĆ, 63-68.

³⁴ Dušan PLENČA, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Institut društvenih nauka – Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1962, 46-47.

NDH.³⁵ Takve radnje nisu bile ograničene na Tursku jer su jugoslavenski kraljevski diplomati diljem Europe i svijeta javnim i tajnim djelovanjem otežavali rad diplomacije NDH.³⁶

3. PRVA TURSKA MISIJA – LISTOPAD I STUDENI 1941.

Židovec je u svom izvještaju MVP-u NDH 21. studenoga 1941. naveo da se u listopadu ili studenom iste godine u Sofiji sastao s Fursanom Selçukom, načelnikom u turskom Ministarstvu vanjskih poslova (dalje: turski MVP). Selçuk je do travnja 1941. nekoliko godina bio činovnik turskog poslanstva u Beogradu i vjerojatno je zbog tog iskustva bio odabran da se obrati poslaniku NDH. Selçuk je imao zadaću uspostaviti kontakt s predstavnicima NDH i izložiti neslužbeni stav Turske prema hrvatskoj državi. Izjavio je da je njegova vlada već poduzela korake za upoznavanje sa stanjem u NDH i istaknuo je da su se u to vrijeme u Hrvatskoj nalazila dva turska diplomata koja su trebala ispitati tamošnju situaciju “u pravcu uspostavljanja diplomatskih odnosa između obih država“, naveo je Židovec, „makar oni imaju prividno samo misiju za voditi trgovačke pregovore“. Selçuk je drugu stranu pozivao da bude strpljiva, iznoseći mišljenje da će do uspostave službenih odnosa vjerojatno doći. Iz Židovčeva se izvještaja može shvatiti da je turska vlada bila prilično dobro upoznata sa stanjem u Hrvatskoj, jer je Selçuk tijekom razgovora kritizirao talijansku vanjsku politiku prema NDH. Svoje je podatke turska strana možda dobivala od svojih predstavnika u Beogradu, koji su ostali ondje i nakon okupacije Kraljevine Jugoslavije i prekida rada tamošnjeg turskog poslanstva.³⁷ Položaj snaga Osovine u tom je razdoblju bio izvrstan, a poraz Sovjeta izgledan, pa je možda zato turska diplomacija u gore prikazanom slučaju otvoreno pristupila predstavniku jedne države članice sila Osovine, iako je razgovor Židovca i Selçuka bio neslužben.³⁸ Kako nema podataka o rezultatima turske misije u NDH, može se pretpostaviti da ona nije imala uspjeha. Međutim, hrvatska nastojanja u smjeru ishoda turskog diplomatskog priznanja nastavila su se prema Židovčevim prijedlozima.

³⁵ M. RISTOVIĆ, 63-68.

³⁶ T. JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika*, 499.

³⁷ M. RISTOVIĆ, 61.

³⁸ M. BLAŽEKOVIĆ, 584.

4. PRVA HRVATSKA MISIJA – STUDENI 1941.

Munir Šahinović Ekremov (1910-1945), bosansko-hercegovački muslimanski novinar i publicist, nedugo nakon uspostave NDH zaposlio se na mjestu predstojnika ureda Osmana Kulenovića, potpredsjednika Vlade NDH. Tijekom druge polovice 1941. radio je na tom položaju, a 13. prosinca 1941. imenovan je nadstojnikom sarajevske podružnice Državnog izvještajnog i promidžbenog ureda NDH.³⁹ Šahinović je 30-ih godina 20. stoljeća na publicističkom području među muslimanskim stanovništvom BiH zastupao načelo pripadnosti muslimana hrvatskoj naciji. U knjizi *Turska – danas i sutra. Prosjek kroz život jedne države* (1939.) pokušao je spojiti islam i hrvatski nacionalizam. U knjizi je naveo brojne podatke o životu iseljenih bosansko-hercegovačkih muslimana u Turskoj.⁴⁰ Zbog svoje upućenosti u tursku politiku, a vjerojatno i zbog svoje islamske vjeroispovijesti, Šahinović je bio odabran za odlazak u Tursku u svojstvu izaslanika MVP-a NDH. Vjerojatno je bio pogodna osoba za takvu misiju i zbog toga što je godinama ranije novinarski djelovao na promicanju hrvatskih nacionalnih ideja, među ostalim i ustaških ideja, posebice one o hrvatstvu muslimana BiH. U *Sarajevskom novom listu*, ustaškom dnevnom glasilu i glavnom listu za BiH (1941-1945),⁴¹ za Šahinovića je pisalo da „do u tančine poznaje život i prilike“ u BiH i da je „jedan od najizrazitijih hrvatskih nacionalnih boraca“ koji se „godinama i pod najtežim prilikama perom i djelom borio za Ustašku Hrvatsku“.⁴²

Tako se Šahinović krajem listopada 1941. uputio preko Sofije u Tursku da pokuša, kako je u svom izvještaju iz studenog 1941. naveo Židovec, pribaviti tursko priznanje NDH ili da barem započne trgovinske pregovore.⁴³ Iz toga se može zaključiti da je Šahinović dobio široka ovlaštenja ili punomoć za eventualno sklapanje bilo kakvih sporazuma s Turskom.⁴⁴ Svi su dotadašnji, a i kasniji trgovinski poslovi između dviju država bili vođeni privatno, odnosno kao poslovi između dviju tvrtki, a ne kao trgovina između punopravnih država. Zato

³⁹ *Tko je tko u NDH – Hrvatska 1941.-1945.* (gl. ur. Darko Stuparić), Minerva, Zagreb, 1997, 375. Alan LABUS, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Plejada – Visoka škola za poslovanje i upravljanje Baltazar Adam Krčelić, Zagreb, 2011, 37.

⁴⁰ Vinko NIKOLIĆ, „Munir Šahinović Ekremov (1900.-1945.)“, *Hrvatska revija*, 5/1955, br. 4, 359.

⁴¹ Fadil ADEMOVIĆ, *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Štampa i radio u Bosni i Hercegovini (1941-1945)*, Media centar – Nezavisna unija profesionalnih novinara BiH, Sarajevo, 2000, 136.

⁴² *Sarajevski novi list* (Sarajevo), 2/1942, br. 78, 3.

⁴³ Mehmed Alajbegović, tajnik u MVP-u NDH od kolovoza 1941. do siječnja 1942, u svojem je iskazu pred istražiteljima Udbe 7. ožujka 1947. izjavio da je MVP NDH imao tajni fond koji je služio za financiranje vanjskopolitičkih akcija NDH i za druge poslove. Novac iz tajnog fonda primio je među ostalim i Šahinović za svoj put u Tursku. Alajbegović je izjavio da je Šahinović išao „privoljeti tursku vladu na priznanje NDH i uspostavu diplomatskih odnosa“. *Tko je tko u NDH*, 4-5. Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 2, Globus, Zagreb, 1983, 47-49.

⁴⁴ M. RISTOVIĆ, 62.

se smatralo da bi ishođenje trgovinskih pregovora i eventualni dogovori, kao i trgovinska djelatnost koja bi iz njih proizašla, u neku ruku značili i *de facto* tursko priznanje NDH. Diplomacija NDH je i u drugim slučajevima pokušavala na ovaj način pribaviti diplomatsko priznanje, npr. u pregovorima sa Švicarskom 1941. kada je diplomacija NDH sklapanje gospodarskog sporazuma između dviju država 10. rujna 1941. počela smatrati švicarskim *de facto* priznanjem NDH.⁴⁵

Šahinović je ujedno trebao izvidjeti mogućnost prebacivanja hrvatskih radnika iz Irana preko Turske i Bugarske u NDH. Židovec je naveo da su te radnike Britanci htjeli „povući u Palestinu i tamo ih organizirati u takozvane jugoslavenske legije“. Šahinović je također trebao ispitati raspoloženje turskih građana hrvatskog, odnosno bosansko-hercegovačkog podrijetla „prema ustaškoj državi“, zatim kontaktirati Franza von Papena, njemačkog poslanika u Turskoj, te uspostaviti veze s nekim svojim suradnicima, „pa i s nekim članovima jugoslavenskog konzulata koji još postoji u Carigradu, odnosno jugoslavenskog poslanstva (...) u Ankari“. Nije poznato kakva je poznanstva ili suradnike Šahinović imao među jugoslavenskim diplomatima u Turskoj. Postoje naznake da se radi o doušniku ili doušnicima koje je NDH imala u spomenutim uredima.⁴⁶

Šahinović je u Sofiju doputovao 30. listopada i u razgovoru sa Židovcem je izjavio da u Tursku putuje „neslužbeno, ali ako bude imao uspjeha bit će to službeno“. Razgovarao je i s turskim poslanikom Berkerom i upoznao ga sa svojom misijom, a Berker je tom prigodom izjavio da „drži potrebitim da se uredi konzularni odnosi između NDH i Turske, jer svi putovi iz Turske u Europu vode preko Hrvatske“. Tursko poslanstvo u Sofiji izdalo je 31. listopada 1941. Šahinoviću tursku vizu.⁴⁷ Turska je vlada provodila strog nadzor svih stranaca koji su ulazili u Tursku ili izlazili iz Turske, o čemu svjedoči Šahinović u svojoj knjizi *Turska – danas i sutra. Prosjek kroz život jedne države* (1939) kad opisuje svoje putovanje u Tursku 1930-ih,⁴⁸ kao i hrvatski publicist Vlaho Raić u svojim memoarima, kad opisuje svoje putovanje u Tursku 40-ih godina prošlog stoljeća.⁴⁹

Šahinović je pak u svojem izvještaju za MVP NDH naveo da je njemački poslanik Beckerle bio upoznat s detaljima Šahinovićeve misije i da je Beckerle izvijestio MVP Njemačke o tome. Baš uz dopuštenje Berlina je Šahinović i mogao putovati u Istanbul. Židovec je zbog Šahinovićeve misije posjetio Berkeru, koji je izjavio da „Tursku zanimaju

⁴⁵ T. JONJIĆ, „Pitanje priznanja Nezavisne Države Hrvatske“, 269.

⁴⁶ M. RISTOVIĆ, 62.

⁴⁷ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Zagreb – Sofija*, 214-215.

⁴⁸ Munir ŠAHINOVIĆ EKREMOV, *Turska – danas i sutra. Prosjek kroz život jedne države*, Muslimanska svijest, Sarajevo, 1939, 135-145.

⁴⁹ Vlaho A. RAIĆ, *Saveznici i N.D.H. Dokumenti iz Švicarske*, vlastita naklada, Buenos Aires, 1960, 9-13.

muslimani u Hrvatskoj i privredne veze“, ali je Šahinoviću pristao izdati vizu tek nakon što je telefonski zatražio odobrenje svoje vlade. Šahinović je izvijestio da se iz njegova razgovora s Berkerom može zaključiti da u turskim službenim krugovima postoji veliko zanimanje za zbivanja u NDH, posebno za „četničko-komunističku djelatnost u Bosni“. Bio je uvjeren da će njegova misija imati pozitivan ishod i smatrao je da će, osim što će stvoriti preduvjete za prijateljske veze dvije države, moći upoznati vodeće turske krugove „s pravim stanjem stvari u NDH“ jer „jugoslavensko poslanstvo i konzulati (...) razvijaju živu djelatnost, koja ide na štetu državnih probitaka [NDH, op. A.V.]. U prvom redu to je promičba o teškom stanju u Hrvatskoj uopće,“ a posebno o „muslimanima u Bosni“. Zatim je u izvještaju naveo da će pokušati spriječiti te pojave i da će u krajnjem slučaju potražiti pomoć poslanika von Papena.⁵⁰

Šahinovićev put u Tursku pokazao se uzaludnim. Koliko je turski predstavnik u Sofiji bio srdačan, toliko su njegovi kolege u Turskoj bili suzdržani, a Šahinović je bio pod stalnom prismotrom. Saracoğlu je u više navrata odbio primiti Šahinovića, ponajviše zbog energičnih napora jugoslavenskog poslanika Šumenkovića, koji je sprečavao Šahinovića u bilo kakvim pothvatima u korist NDH. Šumenković je u brzopjavu MVP-u Kraljevine Jugoslavije javio da je, saznajući za dolazak ustaškog predstavnika, zatražio primanje kod Saracoğlua i kod njega prosvjedovao zbog Šahinovićeve boravka u Turskoj. Saracoğlu je jugoslavenskog poslanika umirio obećanjem da hrvatskog predstavnika neće primiti, ali da će ga uputiti na nekog od svojih nižih službenika kako bi saznao koji je pravi razlog posjeta. Djelomično time umiren, Šumenković je svoju agresivnu reakciju opravdavao time što su propagande NDH i Njemačke svaki kontakt hrvatskih diplomata s bilo kojim turskim službenim čimbenikom mogle tumačiti kao uspostavu diplomatskih odnosa ili kao nekakav drugi diplomatski uspjeh. Šumenković je inzistirao da Šahinović za svaki slučaj bude protjeran i vjerojatno ga je tužio turskoj policiji, jer je Šahinovića policija optužila da je ranije pisao protiv prvoga turskog predsjednika Mustafe Kemala Atatürka i protiv turskog režima. Saracoğlu je, vjerojatno se bojeći negativne njemačke reakcije, bio protiv protjerivanja, opravdavajući svoj stav strahom da će promatrači stvoriti dojam da se turski režim osvećuje nad pojedincima. Ipak je istaknuo, kako tvrdi Šumenković, da je svjestan da ustaški režim iskorištava muslimane dajući im određene vjerske povlastice, ali da Turska “nema nikakvog interesa za njih”. Šahinović je nakon svega bio protjeran iz Turske i 3. studenoga 1941. je Paveliću poslao posebni izvještaj o svojem boravku u Turskoj.⁵¹

⁵⁰ M. RISTOVIĆ, 62-63.

⁵¹ ISTI, 64.

Može se reći da Šahinović nije bio najpogodnija osoba za odašiljanje kao predstavnika NDH jer je razlog njegova protjerivanja iz Turske bila njegova spomenuta knjiga koja je u Turskoj izazvala određene rezerve i nedoumice. Nije poznato je li Šumenković bio prva osoba koja je turske državne organe i javnost upoznala s tom knjigom. Prema Židovčevu izvještaju, sadržaj Šahinovićeve knjige neki su turski novinari čak proglasili uvredljivim za Turke, smatrajući da bi njezinim povlačenjem iz prodaje Hrvatska sama sebi učinila uslugu. Šahinović je u knjizi odao priznanje Turskoj za uvođenje radikalnih političkih reformi, ali nije prešutio loše strane njezine unutarnje politike, kao što su loša socijalna politika, nebriga za radništvo, sustav policijskog nadzora i politička represija. S jedne strane, Šahinović je u knjizi Tursku nazvao “vodećom državom u islamskom svijetu”, ali se s druge strane nije libio zaključiti da ona još nije postala “moderna europska država” i da je “policijska država, školski primjer takve države”, što se zacijelo nije sviđjelo spomenutim turskim novinarima.⁵² Šahinovićevu knjigu smatrali su opskurnom osobito zbog njegova stava da je Turska zapravo autsajder Europe u demokratizaciji javnog života.⁵³

5. DRUGA HRVATSKA MISIJA – LIPANJ 1942.

Neuspjeh Šahinovićeve misije nije prekinuo nastojanja MVP-a NDH, koji potkraj svibnja 1942. u Tursku šalje Muhameda Mujagića, šerijatskog suca u mirovini i bivšeg predsjednika Visokog šerijatskog suda, te Hivziju Košarića, činovnika konzulata NDH u Mariboru, u tadašnjoj Njemačkoj. Njih su dvojica boravili u Turskoj kao privatne osobe od 30. svibnja do 10. srpnja 1942. Službeni cilj njihove misije bilo je skupljanje priloga za gradnju džamije u Zagrebu.⁵⁴ Putovali su preko Sofije, gdje ih je primio Abdullah ef. Sidki Devecioğlu, glavni muftija muslimanske zajednice u Bugarskoj.⁵⁵ Stigavši u Tursku, Košarić i Mujagić počeli su se raspitivati o stavu turskih vlasti o NDH i stekli su turobne dojmove. U izvještaju MVP-u NDH zaključili su da se turska vlada strogo drži stava neutralnosti, a da u

⁵² N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Zagreb – Sofija*, 215. M. ŠAHINOVIĆ EKREMOV, 135-145.

⁵³ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Poslanstvo NDH u Sofiji*, sv. 2, 126. Šahinović je kao dobar promidžbeni radnik uživao Poglavnikovo povjerenje, o čemu svjedoči da je u Tursku bio poslan kao Pavelićev osobni opunomoćenik. Za svoje zasluge u promidžbenom radu, a možda i zbog misije u Turskoj, Pavelić je 7. travnja 1943. odredio da se Šahinovića primi u Poglavnikov tjelesni sdrug (dalje: PTS) nedjelatnog stališa. PTS je bila elitna ustaška vojna jedinica, a pripadnost istoj smatrala se velikom čašću. N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 178. Damir JUG, *Oružane snage NDH. Sveukupni ustroj*, Nova stvarnost – Hinus, Zagreb, 2004, 236.

⁵⁴ M. BLAŽEKOVIĆ, 585.

⁵⁵ THE SACRED MILITARY CONSTANTINIAN ORDER OF SAINT GEORGE, „Religious Tolerance and Understanding. The Example of Bulgaria and the Story of Faithful Coexistence“, <http://www.constantinian.org.uk/download/ReligiousTolerance.pdf>.

turskome javnom mnijenju „prevagu ima britanska promidžba”. Turske su vlasti i javnost događaje u NDH uglavnom prosuđivali na temelju tumačenja koja bi im podastrli predstavnici jugoslavenskoga kraljevskoga konzulata u Istanbulu. U Turskoj je vladala potpuna nestašica tiskovina iz NDH. Ipak, u jednoj knjižari u Istanbulu mogao se nabaviti *Hrvatski narod*, službeni dnevni list NDH, koji je u Tursku stizao u vrlo malenom broju primjeraka. Košarić je procijenio da u Turskoj živi između 350 000 i 400 000 „Hrvata islamske vjere“, a neki su među njima stekli visoke položaje u javnom životu. Košarić navodi podatak da je u turskoj vojsci bilo “šest generala Bosanaca”. Ali svi su ti ljudi bili posve neinformirani o događajima u Hrvatskoj. Košarić i Mujagić relativno su lako uspjeli doći u kontakt s turskim vjerskim uglednicima, ali nisu uspjeli ostvariti nijedan susret sa službenim turskim predstavnicima, izuzmemo li susret s Nevzet-begom Naderizovićem (tursko mu je ime Nevzat Tandoğan),⁵⁶ gradonačelnikom Ankare, koji je bio podrijetlom iz BiH. Turski vjerski krugovi mnogo su otvorenije izražavali pozitivne stavove prema NDH nego što su to činili turski diplomati. Košarića i Mujagića primio je Hasan ef. Fenmi, glavni istanbulski muftija, koji je osobito pozitivno reagirao na vijest o gradnji džamije u Zagrebu. Susreli su se i sa Šerafetinom Yaltrakayom (1879-1947), turskim ministrom za vjerske poslove od 1942. do 1947. i sveučilišnim profesorom,⁵⁷ koji se “liepo izrazio o NDH”.⁵⁸

Vladimir Perić, jugoslavenski kraljevski obavještajni časnik u Turskoj, u brzojavu upućenom 6. kolovoza 1942. Zapovjedništvu jugoslavenskih kraljevskih snaga na Bliskom istoku naveo je da su Mujagić i Košarić obišli bosansko-hercegovačke iseljenike u Turskoj i kod njih “hvalili ustaše i Pavelićevu državu ali bez ikakvog rezultata” i da su Tursku napustili “veoma nezadovoljni boravkom”. Sveukupno gledajući, misija Košarića i Mujagića iz lipnja 1942. nije imala rezultata glede pokušaja pridobivanja turskog priznanja NDH, a niti među bosansko-hercegovačkim iseljenicima u Turskoj nije imala odjeka.⁵⁹

6. TREĆA HRVATSKA MISIJA – SRPANJ 1942.

Već idućeg mjeseca s Mujagićem je na isti put krenuo Ismet Muftić (1876-1945), tadašnji zagrebački muftija i jedan od najistaknutijih muslimanskih predstavnika u javnom

⁵⁶ KIM KIMDIR?, „Nevzat Tandoğan“, <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=692>.

⁵⁷ T.C. ZONGULDAK MÜFTÜLÜĞÜ, „Kuruluşundan bu yana görev yapan diyanet işleri başkanlarımız“, http://www.zonguldakmuftulugu.gov.tr/muftulugumuz_baskanlar_ifr.html.

⁵⁸ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Poslanstvo NDH u Sofiji*, sv. 1, 216.

⁵⁹ M. BLAŽEKOVIĆ, 585. M. RISTOVIĆ, 65.

životu NDH.⁶⁰ Službeni cilj njihove misije bilo je skupljanje priloga za ratom postradale bosansko-hercegovačke muslimane i pokušaj ostvarivanja službenog prijema kod predsjednika İnönüa. Saznavši za njihove namjere, Šumenković je opet prosvjedovao kod Saracoğlua, tada predsjednika turske vlade (na taj je položaj došao 9. srpnja 1942., dakle nakon tog datuma treba smjestiti dolazak hrvatske misije u Tursku). Turski je premijer obećao Šumenkoviću da će hrvatskim predstavnicima biti uskraćena mogućnost dolaska u kontakt sa službenim turskim predstavnicima. Jugoslavenski je poslanik u svom izvještaju od 6. kolovoza 1942. naveo da je Saracoğlu istaknuo da turska vlada ne želi imati bilo kakve veze s neprijateljima Jugoslavije. Nakon što je zahtjev Mujagića i Muftića za prijemom kod predsjednika İnönüa bio odbijen, turski ih je premijer uputio na vjerske dužnosnike jer je Turska, navodi Šumenković, laička država i zbog toga se ne može osobama čiji je dolazak “verske prirode” ukazivati mogućnost službenog prijema. Šumenković također navodi da su hrvatski predstavnici pokušali ispuniti svoju misiju obraćanjem istanbulskom gradonačelniku (tadašnji gradonačelnik Istanbula bio je Lütfi Kırdar),⁶¹ ali da je i on odbio sve njihove molbe. Treba napomenuti da je gore opisani postupak turskih vlasti u skladu s principom laicizma, koji je jedan od temeljnih principa Republike Turske, i po kojem država treba odlučno odbaciti svako manipuliranje religijom u političkom kontekstu. Šumenković je naveo da se i Saracoğlu pozvao na taj princip i izjavio da je Turska uskratila azil Eminu el-Huseiniju, jeruzalemskom muftiji, koji je svoju protubritansku politiku uvelike zasnivao na vjerskom aspektu.⁶²

Kako je već spomenuto, misija Mujagića i Muftića bila je povezana sa skupljanjem priloga za gradnju džamije u Zagrebu. U tu su svrhu dobili “nekoliko vrijednih knjiga” kao poklon turskog reis-ul-uleme „za biblioteku zagrebačke džamije”.⁶³ Osim toga, osobe iz Mujagićeve pratnje imale su zadaću da za MVP NDH prikupe podatke o “razvoju i životu hrvatskih muslimana iseljenika u Turskoj” kako bi se njihove usluge mogle nekom prigodom iskoristiti za NDH. Židovec u svojim izvještajima spominje da je u ono vrijeme sličnu misiju u Turskoj imao i novinar Hasan Šuljak, a nakon njega i ranije spomenuti Vlaho Raić, novinar kojeg je MVP NDH uputio u Tursku “da potraži veze s engleskim agentima i ljudima iz HSS-

⁶⁰ *Tko je tko u NDH*, 285.

⁶¹ VIKIPEDI, „İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanları listesi“, http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0stanbul_B%C3%BCy%C3%BCK%C5%9Fehir_Belediye_Ba%C5%9Fkanlar%C4%B1_listesi.

⁶² M. RISTOVIĆ, 65.

⁶³ Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice Zagreb – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2007, 272.

a [Hrvatske seljačke stranke, op. A.V.]”⁶⁴ Raić je u svojoj knjizi *Saveznici i N.D.H. Dokumenti iz Švicarske* (1960) napisao da mu je Stijepo Perić, dužnosnik MVP-a NDH, sredio putne isprave da kao trgovac pamukom otputuje preko Mađarske, Rumunjske i Bugarske u Istanbul. Problem predstavlja to što Raić u svojoj knjizi ne navodi kada je onamo putovao. Perić je bio dužnosnik MVP-a tijekom skoro cijelog razdoblja NDH, a ministar vanjskih poslova NDH od 5. studenoga 1943. do 28. travnja 1944., pa je možda u tom razdoblju došlo do Raićeva putovanja, jer mu je Perić tada mogao vrlo lako srediti putne isprave. No, Raić navodi da je putovao s ciljem da za HSS preko savezničkih povjerenika u Istanbulu dozna kako Saveznici gledaju na pripreme za Puč Lorković-Vokić, tj. pokušaj prevrata u NDH. Raić ne objašnjava je li i Perić znao za pripreme za Puč, već samo navodi da je Perić, kako bi Raićevo putovanje prošlo što neupadljivije, Raića priključio nekom Reuteru, sveučilišnom profesoru koji je za Dunavsko trgovačko društvo putovao poslovno u Istanbul. Raić uopće ne spominje da se ikako trebao obraćati turskim vlastima glede priznanja NDH ili čega sličnog.⁶⁵ Zbog toga se jedino može zaključiti da je broj osoba koje je MVP NDH slao u Tursku možda i mnogo veći od onoga koji se može naći u službenim izvještajima.

7. ČETVRTA HRVATSKA MISIJA – STUDENI 1942.

Misija koja je imala najviše preduvjeta za uspjeh bila je ona koju je sofijsko poslanstvo samo iniciralo i provelo. Iz tog je poslanstva u studenom 1942. na put u Tursku otišao Stjepan Mosner (1912-1972), izaslanik za tisak i kulturne veze poslanstva NDH u Bugarskoj.⁶⁶ Mosner je na putovanje u Istanbul i Ankaru krenuo uz suglasnost Mladena Lorkovića, ministra vanjskih poslova NDH, a zadatak mu je bio ispitati turski stav o NDH i promidžbeno djelovati širenjem pozitivnih vijesti o stanju u domovini. S tim u vezi trebao je pripremiti teren za pojačan promidžbeni rad, kao i ispitati i omesti „proturanje i plasiranje najnevjerojatnijih laži koje se tamo (...) šire o Hrvatskoj“, a koje su proizvod promidžbene djelatnosti jugoslavenskih diplomatskih predstavništava koja „još uvijek rade punom parom“ i „velikog broja srpskih novina iz Kaira“ koje su se prodavale u Turskoj. Pripremajući se za svoju misiju, Mosner je otputovao u Zagreb i ondje se obilno opskrbio promidžbenim materijalom namijenjenim za dijeljenje uredništvima turskih novina.⁶⁷

⁶⁴ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Poslanstvo NDH u Sofiji*, sv. 1, 217.

⁶⁵ V. A. RAIĆ, 8-13.

⁶⁶ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Zagreb – Sofija*, 45.

⁶⁷ M. RISTOVIĆ, 67.

Zahvaljujući vezama koje je uspostavio u Sofiji, Mosner je tijekom boravka u Istanbulu i Ankari uspio ishoditi službeni prijem kod svojeg poznanika, bivšeg poslanika Alija Ševkija Berkera, koji je u ono vrijeme bio na položaju glavnog tajnika turskog MVP-a. Židovec je 2. prosinca 1942. MVP-u NDH proslijedio Mosnerov izvještaj u kojem stoji da je turski MVP izjavio da turska vlada “pristaje na kulturnu suradnju, dok u današnjim prilikama žali što još ne može uspostaviti konzulat u Zagrebu niti pristati na osnutak hrvatskog u Carigradu”.⁶⁸ Nije moguće odrediti što je podrazumijevalo “pristanak na kulturnu suradnju” i je li Mosnerovo raspačavanje promidžbenog materijala po uredništvima turskih novina jedini korak na koji je turska vlada pristala, ili je pak dogovorena i nekakva šira kulturna suradnja. U izvještajima o tome ne piše, kao ni o tome je li Mosner samo zbog poznanstva s Berkerom uspio prodrijeti u visoke turske diplomatske krugove, ili je turska diplomacija već ranije odlučila dopustiti približavanje hrvatskoj strani. Može se jedino sa zadržkom zaključiti da je turska diplomacija za cijelo vrijeme rata htjela stupiti u međudržavne odnose s NDH, ali da se oko toga ustručavala zbog provođenja politike neutralnosti.

Mosner se u njemačkom poslanstvu u Ankari sastao s von Papenom, koji mu je rekao da je “vrlo dobro što netko dolazi običi službene turske krugove, da ih uputi donekle o stanju u Hrvatskoj, jer do sada imaju samo vijesti iz neprijateljskih izvora”. Von Papen je izrazio i stav njemačke diplomacije izjavljujući da bi uspostava diplomatskih odnosa između NDH i Turske u bilo kojem obliku bila poželjna, makar se radilo samo o sporazumu o uzajamnoj djelatnosti, naročito u kulturnim odnosima. Naglasio je da bi “svaki uspjeh Hrvatske na ovom polju značio uspjeh i za Njemačku”. Ponudio je svoju pomoć i rekao Mosneru da se slobodno obrati njemačkom poslanstvu. Smatrao je, navodi Mosner, “neophodno potrebnim da hrvatska vlada svaka tri do četiri mjeseca šalje kojeg svog izaslanika u Tursku (ali ne previše napadno) koji treba običi kako turske vlasti, tako i inozemna predstavništva, osvježiti zanimanje za Hrvatsku, razdijeliti novije gradivo itd.” Preporučio je da ta osoba bude sposobna i držao je da je i bolje da ne bude islamske vjeroispovijesti. Njemački je poslanik izjavio i da bi Turska „mogla priznati Hrvatsku *de facto* time da se otvori hrvatska konzularna agencija u Istanbulu i turska u Zagrebu”. Smatrao je da bi Turska to mogla provesti što prije, jer ionako priznaje okupirane zemlje poput Grčke i Srbije i s njima održava diplomatske veze.⁶⁹ Preporučio je Mosneru da se izbjegava napadno naglašavanje “rodbinskih” ili povijesnih veza između islamskog stanovništva NDH i Turaka podrijetlom iz BiH, a na kojima su (i pored jasno

⁶⁸ M. RISTOVIĆ, 66.

⁶⁹ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Poslanstvo NDH u Sofiji*, sv. 2, 123-124.

izražene averzije turskih vlasti) bili zasnovani svi dotadašnji pokušaji NDH.⁷⁰ Izjavio je da se slaže sa svim temama koje je Mosner htio iznijeti pred turskim predstavnicima, jedino je zamolio “da se ništa ne spominje o eventualnom preseljenju Hrvata, doseljenika iz Bosne” jer “Turska zazire od sličnih pitanja” jer se time “dopušta mogućnost postojanja neke druge muslimanske narodne manjine (u ovom slučaju to bi bila hrvatska manjina), a to Turska nikako neće dopustiti”. Von Papen je držao da bi Turska teško pristala na iseljavanje spomenutih doseljenika jer su oni zauzimali značajne uloge u javnom i gospodarskom životu Turske.⁷¹

Mosner je i von Papenu, kao i svim turskim predstavnicima s kojima je razgovarao, uručio “cijelu zbirku gradiva o Hrvatskoj, većinom na njemačkom jeziku”. Napomenuo je da je njemački poklisar pohvalio “visoku razinu hrvatskih izdanja”. Urednici raznih turskih listova prihvatili su Mosnerovu ponudu da tiskaju gradivo o NDH. Tursko Ravnateljstvo za tisak u Istanbulu prihvatilo je Mosnerov prijedlog da se u Turskoj raspačava hrvatski muslimanski časopis koji bi bio podvrgnut turskoj cenzuri. Tako se došlo na ideju o tiskanju hrvatskog časopisa na turskom jeziku, o kojem će kasnije biti riječ.⁷²

Za razliku od von Papenu, bugarski predstavnici u Turskoj – Sava Kirov, bugarski poslanik u Ankari,⁷³ i Stefan Biserov, bugarski generalni konzul u Istanbulu⁷⁴ – sumnjali su u mogućnost pozitivnog ishoda u pokušaju uspostave odnosa NDH i Turske. Tursko odbijanje objašnjavali su željom turske diplomacije da izbjegne negativnu reakciju jugoslavenske izbjegličke vlade i strahom da bi bilo kakvim diplomatskim odnosima s NDH mogli naštetiti svojoj politici neutralnosti.⁷⁵

Mosner je obišao uredništva prosovinski usmjerenih turskih listova (*Cumhuriyet*, *Beyoğlu* i *La République*) nudeći im promidžbeni materijal i informacije o stanju u NDH. Mosnerov razgovor s Yunusom Nadijem Abaloğluom, ravnateljem i glavnim urednikom lista *Cumhuriyet* i istog izdanja na francuskom jeziku, *La République*, najbolje pokazuje kakva je bila perspektiva hrvatsko-turskih odnosa. Abaloğlu je “s velikim simpatijama” govorio o NDH, ali nije mnogo znao o njoj. Istaknuo je zadovoljstvo time što su muslimani zauzimali vidno mjesto u javnom životu NDH i time što je NDH sudjelovala u borbi protiv Sovjetskog Saveza, a na to Turska „vrlo povoljno gleda”, izjavio je Abaloğlu, “jer želi poraz

⁷⁰ M. RISTOVIĆ, 66-67.

⁷¹ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Poslanstvo NDH u Sofiji*, sv. 2, 124.

⁷² N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Nezavisna Država Hrvatska, zemlje jugoistočne Europe“, 205.

⁷³ EMBASSY OF THE REPUBLIC OF BULGARIA. ANKARA, TURKEY, „History. About the embassy“, <http://www.mfa.bg/en/67/pages/view/1729>.

⁷⁴ CONSULATE GENERAL OF THE REPUBLIC OF BULGARIA. ISTANBUL, TURKEY, „History. About the consulate“, <http://www.mfa.bg/en/90/pages/view/2769>.

⁷⁵ M. RISTOVIĆ, 67.

boljševizma”. Nažalost, navedene simpatije nisu mogle dobiti odraz u službenim odnosima dvije države jer je Turska morala provoditi politiku neutralnosti i poštivati stanje prije rata. Ipak je bio spreman objavlјivati vijesti o Hrvatskoj i zatražio je gradivo, naročito zemljopisne karte i kulturno-promidžbeno gradivo. Mosner je razgovarao i s Gilbertom Primijem, novinarom i izdavačem lista *Beyođlu* na francuskom jeziku. Primi je pristao pisati o NDH i preuzeo je od Mosnera „mnogo gradiva“.⁷⁶

Mosner je zatim posjetio Selima Raufa Sarpera, glavnog ravnatelјa turskoga Glavnog ravnateljstva za tisak, sa sjedištem u Ankari. Sarper je zatražio da hrvatski izaslanici dostavljaju promidžbeno gradivo Ravnateljstvu, u kojem je postojao posebni odjel koji je obrađivao novine iz balkanskih država. Pregledi koji bi sastavljao taj odjel slali bi se na korištenje turskoj vladi. Mosner je razgovarao i s Kemalom Altinkayom, načelnikom spomenutog odjela za tisak balkanskih zemalјa, koji je govorio srpski jer je dulji niz godina službovao u turskom poslanstvu u Beogradu. Altinkaya je zatražio slanje što više hrvatskoga gradiva, a predložio je da se svakako uredi hrvatski radio-program koji bi se emitirao do Turske i koji bi radio promidžbu za NDH, jer su se „sve inozemne emisije vrlo rado slušale u Turskoj“ a emitiranje toga programa, dodao je turski službenik, „najzgodnije bi bilo navečer iza 20 sati, kada su svi kod kuće“.⁷⁷

Altinkaya je odbio uzeti Šahinovićevu knjigu *Turska – danas i sutra. Prosjek kroz život jedne države* jer ju je imao otprije, a i smatrao je da tu knjigu ne treba dijeliti po Turskoj jer je „uvredljiva“. Na taj je način Mosner saznao i zašto su prethodne hrvatske misije imale negativan učinak. Naime, Turci su posebno nepovolјan stav imali o Šahinoviću zbog njegove spomenute knjige u kojoj je Šahinović, navodi Mosner u svom izvještaju, „želeći biti navodno objektivan, prikazao (...) mnoge stvari u rđavom svjetlu“. Mosner je stoga smatrao da bi „Hrvatska učinila uslugu Turskoj da ovu knjigu zabrani“ i da bi tako ostavila dobar dojam na tursku vladu.⁷⁸

Mosner je po povratku u Zagreb pred Pavelićem i Lorkovićem iznio opširan strateški plan borbe protiv promidžbe usmjerene na podrivanje ugleda NDH u Turskoj, kao i razrađen

⁷⁶ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Poslanstvo NDH u Sofiji*, sv. 2, 125.

⁷⁷ Mosner se sastao i s Eminom Erimom, načelnikom filmskog odjela Glavnog ravnateljstva za tisak. Erim je također bio spreman preuzeti eventualne hrvatske filmove koji bi mu se poslali, ali izjavio je da bi mogao prikazivati samo one s međunarodnim sadržajem, jer tјedne političke preglede nije bilo dopušteno prikazivati. Mosner se susreo i s predstavnicima turskih nogometnih klubova *Beşiktaş* i *Fenerbahçe* jer je nastojao ugovoriti nogometne susrete hrvatskoga državnog nogometnog prvaka *Concordije* s turskim klubovima u vrijeme božićnih praznika te godine. Ti su predstavnici bili spremni prihvatiti gostovanje hrvatskoga kluba, ali su se bojali sukoba koje bi možda nastojali izazvati pripadnici srpski žitelјi Istanbula, kao što su činili prigodom nogometnih susreta turskih i bugarskih klubova, pa bi zbog toga turska policija odbila dopustiti održavanje utakmica. *Isto*, sv. 2, 125-126.

⁷⁸ *Isto*, sv. 2, 126.

spisak prijedloga konkretnih protumjera. Istaknuo je da je, isključujući Švicarsku, Turska jedina zemlja u relativnoj blizini NDH u kojoj se svim sredstvima širi protuustaška propaganda, a koja ima odjek i u dijelu turskog tiska. Naveo je da su za tu promidžbu krivi „Srbi i njihovi saveznici“ i da „turske novine donose često nepovoljne vijesti o Hrvatskoj, govore još uvijek o postojanju Jugoslavije, objavljuju slike emigrantske vlade i srbskog kralja Petra, no ovo se može opravdati činjenicom da Turska još uvijek priznaje Jugoslaviju“. Zbog toga je istaknuo da je „pridobiti turske novine da pišu o Hrvatskoj jedan od glavnih zadataka naše promičbe“. Smatrao je neophodnim slati nekoliko puta godišnje posebnog izaslanika „koji bi obišao sva turska službena mjesta i inozemna predstavništva i osvježio zanimanje za Hrvatsku (...) što je sve preporučeno i od samog njemačkog poklisarstva u Ankari g. von Papena“. Smatrao je da u sustavni rad na propagandnom utjecanju na tursko javno mnijenje u korist NDH treba organizirano uključiti sve snage za to sposobne: radio, tisak kojem je potrebno omogućiti razgranatu mrežu za raspačavanje po Turskoj, kao i dopisnike, sportske susrete itd. Mosner je također ukazao na obavještajnu aktivnost jugoslavenskih povjerenika u Turskoj i njihovu suradnju s britanskom obavještajnom službom.⁷⁹

Dakle, tek je četvrta hrvatska misija polučila rezultate, barem što se tiče zaključaka o tome kako bi trebalo pospješiti diplomatska nastojanja prema Turskoj. MVP NDH je svejedno inzistirao na što bržoj uspostavi diplomatskih odnosa, pa se preko Židovca i Sofijskog poslanstva u lipnju 1942. obratio turskim kolegama s ciljem sklapanja hrvatsko-turskoga trgovinskog ugovora. Turski je otpravnik poslova u Sofiji izvijestio Židovca da „turska vlada za sada ne bi htjela odustati od dosadašnjeg načina trgovanja, tj. od posve privatnog poslovanja pojedinih trgovaca na temelju kompenzacije, jer smatra taj način u sadašnjim prilikama najprimjerenijim. Zbog toga turska vlada drži da još nije došao čas za izravne tursko-hrvatske trgovinske pregovore.“⁸⁰

8. PETA HRVATSKA MISIJA – STUDENI 1942.

Ubrzo nakon Mosnerova odlaska u Tursku njegovim je stopama krenulo novo hrvatsko izaslanstvo. Sredinom studenoga 1942. u Istanbul su stigli Hasan Šuljak, novinar Glavnog ravnateljstva za promidžbu NDH i nadzornik Državnog izvještajnog i promidžbenog ureda NDH, te Vinko Mandekić, novinar Novinskog odsjeka MVP-a NDH i bivši izvjestitelj

⁷⁹ M. RISTOVIĆ, 67-68.

⁸⁰ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Poslanstvo NDH u Sofiji*, sv. 1, 510.

iz Turske.⁸¹ Vladimir Perić je u svom izvještaju upućenom u Kairo 30. prosinca 1942. naveo svoje mišljenje da je slanje navedene dvojice izaslanika bilo promišljeno, jer je Mandekić Hrvat „koji je proveo više godina u Turskoj i koji govori turski jezik”, a Šuljak je musliman “koji bi trebalo da kao predstavnik bosanskih muslimana bude tumač kod Turaka – braće po veri – da je sav muslimanski svet Bosne, Hercegovine i drugih pokrajina pod današnjom hrvatskom državom, danas za novu hrvatsku nezavisnu državu i da su oči svih velikohrvata – muslimana uprte u Zagreb kao i na Tursku!”⁸² Šuljak i Mandekić posjetili su ured turskoga Državnog ravnateljstva za tisak u Istanbulu i uredništva najutjecajnijih turskih listova. Također su došli u kontakt s bosansko-hercegovačkim iseljenicima u Turskoj nudeći povlastice eventualnim povratnicima. Prema Židovčevu izvještaju, Šuljak je „muslimane Hrvate, koji žive u Turskoj“, nazvao „elementom koji će se u budućnosti moći pridobiti za Hrvatsku, makar danas kod njih nije razvijen nacionalni osjećaj i makar su oni potpuno izvrgnuti neprijateljskoj promidžbi“. Šuljak je izvijestio da su spomenuti „Hrvati-muslimani“ poduzimali akcije za pomoć postradalima u BiH, posebice djeci, i da je „izaslanstvo ovih naših ljudi otputovalo u Ankaru, da od turskih vlasti dobije dozvolu za to“. Šuljak je u istanbulsko ravnateljstvo za tisak išao s namjerom ishođenja dozvole za slobodan ulazak i raspačavanje u Turskoj za list koji je hrvatska državna promidžba namjeravala tiskati u NDH na turskom jeziku. Naveo je da su strojevi za tiskanje lista trebali stići iz Njemačke. Turski su službenici za tisak brzojavno dobili dozvolu iz ankarske središnjice za primanje takvog lista, ali su tražili da oni prethodno vide taj list i da se list podvrgne njihovoj cenzuri. Nakon toga je Šuljak s jednim privatnikom zaključio ugovor o prodaji hrvatskog tiska u Turskoj.⁸³

Zaključci hrvatskih emisara o političkom stanju u Turskoj i izgledima za uspjeh hrvatskih težnji k ishođenju diplomatskog priznanja od Turske bili su negativni: Šuljak je Židovcu kazao da je „općenit utisak koji čovjek dobiva boraveći u Turskoj vrlo mučan“ i da vjeruje da će Turska „biti nagnana na rat protiv Osovine“. Mandekić je pak izjavio da bosansko-hercegovački iseljenici u Turskoj „plove posve u jugoslavenskim vodama, a i drugi naši ljudi koji žive u Turskoj također su Jugoslaveni. Osim toga, u Hrvatskoj se pogrešno misli da je pametno ako mi u Tursku šaljemo muslimane. To je naprotiv posve krivo, jer Turska želi biti moderna i europska država, a ne muslimanska država. Npr. doći u Tursku s fesom na glavi – to je provokacija za Tursku.“⁸⁴

⁸¹ *Tko je tko u NDH*, 393.

⁸² M. RISTOVIĆ, 68.

⁸³ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Poslanstvo NDH u Sofiji*, sv. 1, 750.

⁸⁴ *Isto*, sv. 1, 751-752.

Prema Perićevu izvještaju, Šuljak i Mandekić tražili su povjerenike voljne prihvatiti se osnivanja „hrvatsko-ustaškog kluba“ u Turskoj i širenja tiska i promidžbenog materijala. Daljnji ih je razvoj događaja spriječio u njihovim nakanama: njihovu je djelatnost budno pratila turska policija, vjerojatno ne samo zato što je turska policija i inače nadgledala kretanje svih stranaca, već i zato što je protiv Mandekića 1934. u Turskoj, navodi Perić, vođena istraga zbog sumnje da je sudjelovao u organiziranju ubojstva jugoslavenskoga kralja Aleksandra Karađorđevića 9. listopada 1934. u Marseilleu. I ova je misija završila protjerivanjem jer je Vladimir Perić dostavio turskoj policiji Mandekićev članak u kojem je autor kritizirao turski kazneni sustav.⁸⁵

9. PROMIDŽBENE AKCIJE I OSNIVANJE ČASOPISA „DOĞU VE BATTI“

Neuspjeh hrvatskih misija i inzistiranje turske diplomacije da se hrvatsko-turski odnosi zadrže samo na kulturnoj i promidžbenoj razini potaknuo je MVP NDH krajem 1942. i tijekom 1943. na organiziranje snažnije promidžbene jezgre koja bi svojim radom pospješila pokušaje međunarodne emancipacije NDH.⁸⁶ Već od samog početka rata izvještajni su organi NDH propagirali razumijevanje za tursku politiku neutralnosti u svjetskom ratnom sukobu. Tisak NDH pozitivno je pisao o odlučnosti Turske da oružjem „brani slobodu i sigurnost tjesnaca [Bospora i Dardanela, op. A.V.]“, da se pridržava međunarodnih ugovora i da ne popušta pred ikakvim pritiscima zaraćenih strana. Novinska je promidžba konstantno uvjerala hrvatsku javnost da se Turska dugoročno opredijelila za neutralnost i prijateljstvo s Njemačkom.⁸⁷

Na tursko se javno mnijenje pokušalo izravnije utjecati emitiranjem programa na turskom jeziku preko stanice Radio Zagreb, ali zbog slabog dometa stanice taj program nije polučio nikakav uspjeh. Zbog toga je težište prebačeno na tisak. Odlučeno je da se pokrene časopis na turskom jeziku, u koji su polagane velike nade i oko čijeg su se izlaženja angažirali muslimanski sljedbenici ustaške politike, uglavnom osobe okupljene oko Hakije Hadžića, opunomoćenog ministra i izvanrednog poslanika u MVP-u NDH od ožujka 1942. do srpnja 1944.⁸⁸ Hadžić je bio jedan od najistaknutijih muslimanskih predstavnika u vladajućoj

⁸⁵ M. RISTOVIĆ, 68.

⁸⁶ ISTI, 68.

⁸⁷ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 388.

⁸⁸ M. RISTOVIĆ, 68-69. Zlatko HASANBEGOVIĆ, „O pokušajima donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 33/2001, br. 1, 78. „Hakija Hadžić“, *Hrvatski biografski leksikon* (gl. ur. Aleksandar Stipčević), sv. 3, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1989, 382.

strukturi NDH i djelovao je naročito na kulturnom polju, preko tiska namijenjena islamskom stanovništvu NDH.⁸⁹

Službeni pokretač časopisa bio je MVP NDH i njegov Odsjek za Balkan – Istok, na čiji je prijedlog u Zagrebu u travnju 1942. pokrenuta Hrvatska muslimanska naklada Zagreb – Sarajevo. U Planu za poboljšanje propagandnih akcija u Turskoj i Albaniji, koji je izradio MVP NDH u lipnju 1943, ističe se dotadašnji slab učinak promidžbe namijenjene zemljama s muslimanskim stanovništvom, iako su MVP NDH i njegov Odsjek za Balkan – Istok imali dovoljan broj službenika koji su dobro poznavali islam i Istok. Naklada Europa preuzela je posao oko Muslimanske naklade u Zagrebu, a objavljivanje promidžbenog materijala za Istok preuzelo je uredništvo sarajevskog lista *Osvit*, koji je u Turskoj imao dobro razvijenu pretplatničku mrežu.⁹⁰ Postojala je i ideja o spajanju *Osvita* i Muslimanske naklade Zagreb – Sarajevo u jedinstveno promidžbeno središte, no ona nije ostvarena.

Veliki nesrazmjer između truda i učinka koji je promidžbena akcija imala na terenu pokazuje u kolikoj su mjeri ambicije tih krugova bile bez ikakve realne podloge. Očito je želja za uspostavljanjem veza i za postizanjem međunarodnog priznanja NDH bila veća od razumijevanja za tadašnje tursko vanjskopolitičko stajalište i stavove i osjećaje tamošnje bosansko-hercegovačke manjine. Sastavljači izvještaja o spomenutoj promidžbenoj aktivnosti žalili su se da je zanimanje za njihove publikacije nikakvo. Zato su predlagali da se što je više moguće izbjegava „politička tematika“ NDH i da se posveti više mjesta kulturnim i povijesnim, a manje „političkim stvarima“ i „pozitivnom propagandnom iznošenju uspjeha u organizaciji hrvatske države i veličanju starih veza“. S druge strane, posebno se podvlači da se „u stvaranju veza, odnosa i propagande (...) ukoliko se radi preko hrvatskih muslimana, da se tom prilikom ne upućuje nikakva izričita pažnja našim iseljenicima muslimanima (...) već da se oni u svim našim akcijama smatraju običnim turskim državljanima, bez naglašavanja nacionalne pripadnosti, jer se Turci boje iredente. Oni su svakako naši pa stvarno i ne treba nikakva propaganda među njima.“ Proturječnost tih zaključaka donekle pokazuje kvalitetu i uspješnost promidžbene akcije.⁹¹

⁸⁹ F. JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 199. „Hakija Hadžić“, *Tko je tko u NDH*, 148. Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, „Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, 36/2004, br. 3, 904.

⁹⁰ *Osvit* (1942-1945), tjedni list, Sarajevo, Ulica Čemaluša 3, vlasnik Hasan Hadžiosmanović, gl. i odg. urednik Kasim Hadžić, tisak Bosanska pošta, Josip Grgić. *Osvit* (Sarajevo), 1/1942, br. 1, 8. N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Muslimanska inteligencija“, 904.

⁹¹ M. RISTOVIĆ, 69.

Utemeljitelj spomenute Hrvatske muslimanske naklade bio je bosansko-hercegovački novinar, pisac i publicist Abdurezak Hifzi Bjelevac.⁹² Naklada je preko Hakije Hadžića podržavana iz fondova MVP-a NDH s ciljem promidžbenog djelovanja na razvitku političkih, kulturnih i drugih odnosa s Turskom, npr. objavljivanja djela o islamskoj kulturno-civilizacijskoj problematici te prijevoda hrvatskih pisaca na turski, arapski i perzijski jezik.⁹³ Naklada se nalazila u Berislavićevoj ulici u Zagrebu i do 1945. objavila je tek Bjelevčeva djela *Istambul, grad na obalama Mramorskog mora* (1944) i *Carica Azher, pjesma iz Irana* (1944). Najznačajniji poduhvat Naklade bilo je izdavanje lista *Doğu ve Batı. Kültür, iktisat, sosyal ve siyasi mecmua (Istok i Zapad. Kulturni, gospodarski, društveni i politički časopis)*. Bio je to hrvatski list na turskom jeziku koji je izlazio istovremeno u Zagrebu i Sarajevu od 1943. do 1944. i bio je namijenjen bosansko-hercegovačkim muslimanskim iseljenicima u Turskoj. Vlasnik i izdavač lista bila je Hrvatska muslimanska tiskara u Ulici Petra Berislavića u Zagrebu, a list je tiskan u Tipografiji d.d. u Zagrebu. U apelu za pretplatu u prvom broju lista navedeno je da će list njegovati višestoljetne prijateljske veze hrvatskog i turskog naroda. List je u potpunosti bio objavljivao na turskom jeziku i tiskan na formatu A4, na 8-12 stranica. Objavljivao je članke, npr. opširni nekrolog arheologu Ćiri Truhelki (1865-1942), arheologu i povjesničaru umjetnosti te predsjedniku Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata,⁹⁴ zatim reportaže (npr. o gradnji zagrebačke džamije) te vijesti iz Turske i NDH. Prvi broj izašao je 6. travnja 1943. a zadnji, osmi broj, 15. kolovoza 1944.⁹⁵ Bjelevac je bio glavni urednik lista. Članke u listu na turski su jezik prevodili Adem Sokolović⁹⁶ i Džemal Katana, šerijatski sudac. U listu su objavljivanjem tekstova surađivali Hakija Hadžić,⁹⁷ Salih Baljić,⁹⁸

⁹² Abdurezak Hifzi Bjelevac (1886-1972), bosanskohercegovački musliman, srednju je školu polazio u elitnom Galatasarajskom liceju u Istanbulu (1902-1906). Objavljivao je romane i pripovijetke tijekom 30-ih i 40-ih godina 20. stoljeća i uređivao nekoliko listova u istom razdoblju. Radio je u Presbirou u Beogradu 1931. kao stručnjak za turski jezik. Tijekom 30-ih godina 20. stoljeća radio je kao ataše za tisak Kraljevine Jugoslavije u Istanbulu i Ankari, u Turskoj, gdje je surađivao s tamošnjim listovima *Ulus*, *La République* i *Cumhuriyet*. „Abdurezak Hifzi Bjelevac“, *Hrvatski biografski leksikon*, 421. „Hifzi Abdurezak Bjelevac“, *Tko je tko u NDH*, 38. Ferid KARIHMAN, *Hrvatsko-bošnjačke teme*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1996, 85.

⁹³ *Osvit* (Sarajevo), 1/1942, br. 8, 1.

⁹⁴ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Muslimanska inteligencija“, 905. „Ćiro Truhelka“, *Hrvatski leksikon* (gl. ur. Antun Vujić), sv. 2, Naklada Leksikon, Zagreb, 1997, 588.

⁹⁵ Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing – Tehnička knjiga – Press data, Zagreb, 2005, 295.

⁹⁶ Adem Sokolović (1886-1958), profesor u Državnoj srednjoj tehničkoj školi u Zagrebu, član zagrebačkoga Džematskog međzlisa (1937-1945) i Upravnog odbora Zaklade za izgradnju džamije (1938-1945). Z. HASANBEGOVIĆ, 252, 371.

⁹⁷ Hakija Hadžić (1883-1953), političar i diplomat. Od travnja do kolovoza 1941. Poglavnikov je povjerenik u Sarajevu za bosanske kotareve bivše Drinske banovine. Bio je jedan od najistaknutijih muslimanskih predstavnika u vladajućoj strukturi NDH. Od ožujka 1942. do srpnja 1944. obnašao je dužnost opunomoćenog ministra i izvanrednog poslanika u MVP-u NDH. Od srpnja 1944. na dužnosti je poslanika NDH u Mađarskoj. Za cijelo vrijeme NDH djelovao je kao publicist i objavio je brojne priloge u periodici, naročito u tisku namijenjenom muslimanskom pučanstvu. *Hrvatski biografski leksikon* sv. 3, 382. *Tko je tko u NDH*, 148.

Kasim Gujić,⁹⁹ Latif Muftić,¹⁰⁰ Hamdija Kreševljaković,¹⁰¹ Salih Alić,¹⁰² Vinko Nikolić¹⁰³ i Ivan Esih.¹⁰⁴

Kako je ranije rečeno, Munir Šahinović je u knjizi *Turska – danas i sutra. Prosjek kroz život jedne države* (1939) pokušao spojiti islam i hrvatski nacionalizam i naveo brojne podatke o životu iseljenih bosansko-hercegovačkih muslimana u Turskoj.¹⁰⁵ Ti su podaci zacijelo dobar odraz stava koji su pokretači časopisa *Doğu ve Batı* mogli imati kada su zamišljali profil buduće čitalačke publike tog časopisa. Šahinović je u knjizi ustvrdio da se skoro 300 000 „hrvatskih muslimana“ iz Bosne, Hercegovine i Sandžaka od 1878. do 1939. iselilo u Tursku: „Računa se da se je iz Herceg-Bosne i Sandžaka kroz zadnjih šezdeset godina iselilo barem 200.000 muslimana hrvatskog porijekla. Austrijske statistike iskazuju mnogo manji broj, no one su nepouzdanе i nemjerodavne. Turskih pak statistika u ovom pogledu u opće nema. Naši intelektualci u Turskoj uvjeravaju nas da danas ima u republici [Turskoj, op. A.V.] 250 do 300 tisuća ljudi hrvatske krvi. Općenito se drži da je taj broj prekoračio dvije stotine tisuća.“ Ne samo da Šahinović tvrdi da su svi muslimani BiH listom Hrvati, već i naglašava neugasive veze između Hrvatske i navedenih iseljenika: „I kad bi ti svi iseljeni Hrvati postali u najkraćem vremenu potpuni Turci putem duhovne i krvne asimilacije, naš interes za njih bi bio opravdan i ne bi nam se na njemu moglo zamjeravati. Ovi naši ljudi, čak i u trećem pokoljenju, govore hrvatskim jezikom, to je jezik njihove porodice, oni se i

⁹⁸ Salih Baljić (1890-1968), političar i diplomat. Od kolovoza 1941. živi u Zagrebu i predaje u Trećoj muškoj realnoj gimnaziji do listopada 1942. Od studenoga 1942. do svibnja 1945. obnašao je dužnost konzula NDH u Ljubljani. Objavljivao je priloge u raznim listovima. *Tko je tko u NDH*, 21. Alija NAMETAK, *Sarajevski nekrologij*, Nakladni zavod Globus – Bošnjački institut, Zagreb – Zürich, 1994, 140-141.

⁹⁹ Kasim Gujić (1906-1943), novinar i publicist. Prije i za vrijeme Drugoga svjetskog rata objavljivao je rasprave, članke i putopise u svim važnijim zagrebačkim nakladama. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, 302. Z. HASANBEGOVIĆ, 439.

¹⁰⁰ Latif Muftić (1919-1945), novinar. Službovao je tijekom 1941. i 1942. kao tajnik nekoliko ustaških velikih župa, a od srpnja 1942. radio je u Hrvatskom dojavnom uredu *Croatia* kao prevoditelj vijesti s turskog jezika. U Turskoj je neko vrijeme boravio kao dopisnik. Tijekom 1942. i 1943. bio je predsjednik Hrvatskog akademskog kluba *Musa Ćazim Ćatić*, a u veljači 1943. postavljen je na dužnost analitičara turskog tiska u odjelu za veze s inozemstvom Glavnog zapovjedništva Ustaške mladeži u Zagrebu. Z. HASANBEGOVIĆ, 213-214, 390.

¹⁰¹ Hamdija Kreševljaković (1890-1959), povjesničar. Prije i za vrijeme NDH predavao je u Gazi Husrevbegovoj medresi u Sarajevu. Proučavao je povijest BiH i objavio brojne znanstvene radove o bosansko-hercegovačkoj prošlosti. Suradivao je u mnogim listovima u vrijeme NDH. *Tko je tko u NDH*, 208.

¹⁰² Salih Alić (1906-1982), književnik i novinar. Radio je kao korektor u listu *Nova Hrvatska* do 1942, a zatim kao novinar Hrvatskoga krugovala. Objavljivao je književne i druge kulturne priloge u periodici NDH. *Tko je tko u NDH*, 6. Z. HASANBEGOVIĆ, 439.

¹⁰³ Vinko Nikolić (1912-1997), književnik i publicist. Za vrijeme NDH predavao je u zagrebačkim srednjim školama i bavio se književnim radom i publicističkim radom, objavljujući u brojnim listovima. *Tko je tko u NDH*, 294-295.

¹⁰⁴ Ivan Esih (1898-1966), književnik i prevoditelj. Od travnja 1941. radio je u Ministarstvu prosvjete NDH na Odsjeku za književnost i umjetnost Glavnog ravnateljstva za opće prosvjećivanje. Uređivao je list *Prosvjetni život* (1943/44), objavljivao priloge u periodici NDH i prevodio s brojnih jezika. Objavio je knjigu *Turcizmi. Rječnik turskih, arapskih i perzijskih riječi u hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru s pregledom nove turske abecede i slovnice* (1942). *Tko je tko u NDH*, 110-111.

¹⁰⁵ Vinko NIKOLIĆ, „Munir Šahinović Ekremov (1900.-1945.)“, *Hrvatska revija*, 5/1955, br. 4, 359.

danas živo s nekim ponosom osjećaju 'Bošnjacima' a ne Turcima, oni žive u svojim porodicama u atmosferi našeg narodnog života, kog su sa sobom donijeli u tuđinu, misle na stari kraj, na ozelenjelu Herceg-Bosnu, i snivaju kroz sjetnu nostalgiju o jednom dalekom povratku, kog – vjerovatno – najveći broj njih neće dočekati.“ Takva motivacija vjerojatno je stajala i iza pokretanja časopisa na turskom jeziku. Muslimanski iseljenici iz BiH, zapisao je Šahinović, nakon 1912. preselili su se u Istanbul, Ankaru i zapadnu Anadoliju, dok ih je vrlo malen broj ostao u europskom dijelu Turske. Šahinović je naveo da „Bosanaca ima zaista posvud po Turskoj, na svakom kraju, u svakom gradskom naselju, često i po selima. (...) Drži se da ih u Istanbulu ima trideset tisuća. Gusta naselja naših ljudi su naročito u vilajetima Bursa, Biledžik, Kutahija, Balikesir, Čanakkale, i Izmir. U mjestima Bursa, Inegöl, Arifije, Biga, Karamursel ili Kutahija izgleda vam da je hrvatski jezik drugi službeni jezik. (...) Nema grada i kasabe u kom ne bi bilo naših ljudi, koji su posvud poznati pod popularnim imenom 'Bošnjak'. U Istanbulu u četvrti Fatih, Hrkai-Šerif ili Edirne-kapu postoje čitave bosanske mahale, selo Rami kod Istanbula ima više Bošnjaka nego Turaka. U Ankari ih ima velik broj, u Kilikiji, kako nam kažu, živi osam tisuća Bošnjaka, koji su zapravo Hercegovci... (...) Pri zadnjem popisu stanovništva jedva trideset tisuća označili su hrvatski jezik kao materinji. Ostali su zabilježili turski. Nije naime uputno isticati se Neturčinom. Republika ne pravi nikakvu pa ni najmanju razliku između Bošnjaka i Turaka, Bošnjak može postati sve što i Turčin, ali, na drugoj strani, republika ne priznaje postojanje nikakve 'bosanske' nacionalne manjine. (...) Država nerado gleda isticanje svoje strane narodnosti i napadnu uporabu svog materinjeg jezika. Uz sve obzire i opreznosti mi držimo da ne griješimo ako broj naših ljudi u Turskoj označimo cifrom od 220.000. (...) U školama se predaje samo turski, a manjinskih škola u opće nema. (...) Veze s domovinom su minimalne, tek po koji putnik iz naših krajeva osvježava uspomenu na stari kraj, tek po koji bogatiji naš čovjek i Turske dodje u Bosnu da provede koji tjedan, da kasnije priča drugim o zelenoj zemlji Bosni. Rijetko kad vidite po koju našu muslimansku novinu među njima. (...) Prema onima koji dolaze iz Bosne susretljivi su do krajnje mjere. Ako ih pitate kazat će vam adrese Bošnjaka i u najudaljenijim krajevima države. Oni se međusobno poznaju i održavaju najbolje veze. (...) Naši se ljudi s nekim ponosom osjećaju 'Bošnjacima', često misle na stari kraj, sa suzom u oku vas pitaju ima li tko od njegove rodbine živ u Bosni ili Sandžaku, kako se kod nas živi, je li još uspravno njegova džamija, tko živi na zemlji što je nekad davno bila njegova!“¹⁰⁶ U Šahinovićevim opisima može se pronaći profil, smještaj i interesi mogućih čitatelja časopisa na turskom jeziku koji bi

¹⁰⁶ M. ŠAHINOVIĆ EKREMOV, 160-162.

se bavio prilikama u muslimanskim krajevima NDH. Šahinović je o tome pisao 1939., a dvije godine kasnije otišao je u prvi od nekoliko svojih posjeta Bošnjacima u Turskoj.¹⁰⁷

Što nam današnji podaci govore o bošnjačkim iseljenicima u Turskoj? Do iseljavanja bosansko-hercegovačkih i sandžačkih muslimana u Tursku došlo je 1890-ih: austrougarska uprava u BiH (1878-1918) potakla je takvo negativno demografsko kretanje muslimanskog pučanstva.¹⁰⁸ Nije poznat točan broj iseljenika tijekom četrdeset godina austrougarske uprave. Pretpostavke se kreću od 61 114 iseljenika, što je službeni podatak austrougarskih vlasti, do 300 000, što je podatak koji se spominje u bosansko-hercegovačkoj publicistici.¹⁰⁹ Možda je najobjektivniji podatak o 150 000 iseljenika.¹¹⁰ Ti iseljenici, koji sebe nazivaju Bošnjacima,¹¹¹ većinom su se smjestili u sjeverozapadnoj turskoj pokrajini Marmara. Danas se najveća zajednica Bošnjaka nalazi u Istanbulu, a veće se zajednice nalaze u gradovima İzmir, Adana, Adapazarı, İnegöl, Karamüsel, Yalova, Bursa, Edirne i Sefaköy.¹¹² Povjesničar Srećko M. Džaja smatra da je u Tursku imigriralo otprilike 60 000 muslimana iseljenika iz BiH, mahom pripadnika konzervativnog muslimanskog sloja koji je teško prihvaćao proces modernizacije.¹¹³ U tom su slučaju ti iseljenici bili protiv hrvatskog, kao i svakog drugog nacionalizma, a taj se njihov zazor temeljio na principu islamske vjere prema kojem svaki nacionalizam predstavlja odstupanje od temelja vjere.¹¹⁴ To bi značilo da niti Šahinović niti bilo koja misija NDH među iseljenim Bošnjacima u Turskoj nije mogla naći plodno tlo za širenje ideja o iznuđivanju turskog priznanja NDH.

Prema riječima književnika Murisa Idrizovića, koji je napisao knjigu o Bjelevcu, potonji je „bio uvučen“ u izdavanje časopisa *Doğu ve Batı*. Idrizović nije pojasnio svoju tvrdnju, no možda je htio natuknuti da je ustaška vlast inzistirala na tome da Bjelevac surađuje na izdavanju časopisa. Idrizović je također naveo da je časopis bio tiskan „starim turskim jezikom, kojim su Turci govorili i pisali prije reforme Kemala Atatürka“ i da zbog toga „nije privukao pažnju Turaka“. Reformirani turski jezik i pismo su Bjelevcu inače zadavali problema, ustvrdio je Idrizović, i zaključio da je „zbog svega toga, a i zbog sadržine, list imao vrlo malo odjeka u Bosni i Hercegovini, a u Hrvatskoj još manje i za izlaženje tog

¹⁰⁷ F. ADEMOVIĆ, 136.

¹⁰⁸ *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* (gl. ur. Josip Šentija), sv. 5, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1979, 625.

¹⁰⁹ Fahrudin NOVALIĆ, „Bošnjaci – europski muslimani“, *Behar*, 8/1998, br. 34, 11.

¹¹⁰ *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 5, 625.

¹¹¹ Dževad JAHIĆ, *Bošnjački narod i njegov jezik*, Ljiljan, Sarajevo 1999, 15.

¹¹² Elma GABELA, „Turkey's Bosniak communities uphold their heritage, traditions“,

<http://www.todayszaman.com/news-246225-turkeys-bosniak-communities-uphold-their-heritage-traditions.html>.

¹¹³ Srećko M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina u Austro-ugarskom razdoblju (1878-1919). Inteligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL, Mostar – Zagreb, 2001, 59.

¹¹⁴ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 47.

lista gotovo se nije ni znalo“.¹¹⁵ Može se pretpostaviti da je Idrizović do ovih podataka došao kroz razgovor s Bjelevcem.

U nekoliko se navrata pokušalo zasnovati pretplatničku i suradničku mrežu u Turskoj, ali učinkom koji je časopis svojim priložima i konceptom ostavljao nisu bili zadovoljni ni MVP niti autori časopisa. Poslanik Židovec izvijestio je MVP NDH 17. travnja 1943. da su predstavnici bugarskog tiska s kojima je došao u kontakt i koji „vrlo dobro poznaju turski mentalitet, tursku politiku i današnje držanje“ bili upoznati s radom časopisa i da su izjavili da tadašnje tursko „držanje pokazuje skepsu glede novog hrvatskog pokušaja“ i da su uvjereni da je „unaprijed osuđen na neuspjeh, tako da može donijeti samo loše a ne dobre posljedice“.¹¹⁶ Nepostojanje daljnjih podataka o tom časopisu navodi na zaključak da taj promidžbeni pothvat doista nije pao na plodno tlo.

10. DRUGA TURSKA MISIJA – SRPANJ I KOLOVOZ 1943.

Poslanik Šumenković je u izvještaju upućenom 26. travnja 1943. Slobodanu Jovanoviću, tadašnjem predsjedniku jugoslavenske izbjegličke vlade, naveo da su na adresu turske vlade i turskog predsjednika tijekom 1942. i 1943. stizala brojna pisma bosansko-hercegovačkih muslimana i njihovih rođaka, turskih državljana. Ta su pisma sadržavala izvještaje o položaju muslimanskog stanovništva u NDH i o četničkim zločinima nad muslimanskim stanovništvom, te molbe za odgovarajuću materijalnu i političku pomoć. Šumenković navodi da je najčešći odgovor Ankare na takve molbe bio da turska vlada ne može „ništa preduzimati, pošto ona ne održava nikakve odnose sa hrvatskom državom i ne priznaje je, a sem toga (...) ne želi da se upliće u poslove drugih država“. Jugoslavenski je poslanik zatim naveo da su *Osvit* i neki drugi neimenovani bosansko-hercegovački listovi koji su bili raspačavani među bosansko-hercegovačkim iseljenicima u Turskoj vrlo negativno pisali o politici jugoslavenske kraljevske vlade i o djelovanju Draže Mihailovića, tadašnjeg jugoslavenskog ministra vojske, mornarice i zrakoplovstva, ali i vođe četnika koji su činili zločine nad muslimanskim stanovništvom NDH. Šumenković je tvrdio da *Osvitov* „očevidan cilj jeste uveriti s jedne strane narod u Bosni da se Turska naročito interesuje za muslimane u Bosni (i stoga jednako objavljuje vesti o turskim pomoćnim akcijama za Bosnu, kojih u stvarnosti nema) a s druge strane davati Bosancima u Turskoj materijal za propagandu“.

¹¹⁵ Muris IDRIZOVIĆ, *Abdurezak Hifzi bjelevac 1886-1972. Život i književno djelo*, Svjetlost, Sarajevo, 1978, 171.

¹¹⁶ M. RISTOVIĆ, 68-69.

Jugoslavenski je poslanik smatrao da bi takva promidžba mogla imati po jugoslavensku vladu negativan odjek u turskom prosovinskom tisku.¹¹⁷

Navedeni karakter članaka u *Osvitu*, spomenute pismene žalbe, vijesti koje su turskoj vladi stizale od njezinih konzula koji su ostali u Beogradu o četničkim zločinima nad muslimanskim stanovništvom u NDH, a možda i utjecaj koji su imale hrvatske misije, bile su poticaj opreznoj turskoj vladi da detaljnije ispita stanje u NDH. Židovec je u izvještajima od 5. rujna i 30. studenoga 1942. naveo da je 24. srpnja iste godine razgovarao s Hakirom Çeçeneom, turskim novinarom, dopisnikom turskih listova *Ulus* i *Akşam*. Çeçene je namjeravao na desetak dana otputovati u NDH i pisati izvještaje o NDH, te ih zatim objavljivati u turskim listovima. Nakon njegova odlaska je Židovec preko svojih veza iz redova dobro obaviještenih bugarskih vladinih službenika doznao da je spomenuti Çeçene navodno bio i povjerenik turske obavještajne službe i da je otputovao u Hrvatsku u obavještajnoj misiji. Hrvatski je poklisar tvrdio da je Çeçene radio i za britansku tajnu službu, za koju je trebao ispitati učinkovitost partizanskog pokreta otpora, kao i da je ispitivao mogućnosti za poboljšanje odnosa između četnika Draže Mihailovića i islamskoga stanovništva, odnosno za suradnju njihovih predstavnika. Nadalje, Židovec je javio da je Çeçene u Zagrebu razgovarao s Augustom Košutićem, potpredsjednikom HSS-a, najjače hrvatske stranke do njezine zabrane 1941., i da je od njega dobio neka obavještenja o političkom stanju u NDH, no Židovec nije doznao o čemu su točno razgovarali. Çeçene se u Sarajevu raspitivao o položaju muslimana u Hrvatskoj, a glavni mu je izvor informacija bio Hakija Hadžić i drugi ustaški sljedbenici koji su prije rata imali dobre veze s Turskom, i koji pred turskim agentom nisu krili svoju razočaranost u ustaški režim. Židovec je također izvijestio da je Çeçene trebao ispitati raspoloženje muslimanskog stanovništva i mogućnosti da se pridruže ratnom djelovanju protiv Osovine u slučaju da Turska zarati s Njemačkom i Bugarskom.¹¹⁸ Želja turske diplomacije da izvidi mogućnost „poboljšanja odnosa između muslimana s jedne strane, te četnika i partizana s druge“¹¹⁹ bila je povezana s mogućnošću otvaranja bojišta na Balkanu, ideje kojom su se Saveznici bavili od 1942. do 1944.¹²⁰ Židovec je doznao da je Çeçene, koji je inače svoju misiju smatrao uspješnom, stekao vrlo nepovoljne dojmove o ustaškom režimu.¹²¹ Iako je nemogućnost uvida u turske izvore veliki hendikep u

¹¹⁷ ISTI, 70.

¹¹⁸ ISTI, 70-71.

¹¹⁹ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Zagreb – Sofija*, 217.

¹²⁰ Vojmir KLJAKOVIĆ, „Pitanje savezničkog iskrcavanja na Balkanu (1939-1945)“, *Vojno-istorijski glasnik*, 29/1978, br. 3, 7-25.

¹²¹ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Zagreb – Sofija*, 217.

pokušaju provjeravanja tih navoda, može se pretpostaviti da je zanimanje turske diplomacije za NDH bilo veće nego što se na osnovu njezinih postupaka doimalo.¹²²

11. KONTAKTI HRVATSKIH I TURSKIH DIPLOMATA U NJEMAČKOJ

Tisak NDH neke je turske propuste (koji možda i nisu bili propusti) koristio za isticanje „bliskosti i dobrih odnosa“ NDH i Turske. Poslanik Šumenković pažljivo je pratio takve propuste i zbog njih se žalio turskome ministru vanjskih poslova. Tako je jugoslavenski poslanik MVP-u Kraljevine Jugoslavije 20. studenoga 1941. javio da je prosvjedovao kod Saracoğlu zbog kontakata koje je turski poslanik u Berlinu imao s tamošnjim predstavnicima NDH. Saracoğlu je navodno priznao Šumenkoviću da je njegov poslanik u Berlinu pogriješio i prekršio instrukcije turskog MVP-a, po kojima su kontakti s predstavnicima nepriznatih država bili dopušteni samo “kada to potrebe praktičnog života zahtevaju”, odnosno kada je tim osobama trebalo izdati vizu za put u Tursku. Posebno je bilo bitno da turski diplomati ni u kom slučaju ne učine korak koji bi se mogao protumačiti kao bilo kakvo priznanje tih država jer bi takav postupak išao na štetu turske neutralnosti. Vjerojatno u složenim međunarodnim odnosima u kojima se Turska nalazila tijekom Drugog svjetskog rata nije bilo moguće u svakom trenutku poštivati precizne upute.¹²³

O kontaktima hrvatskih i turskih diplomata u Berlinu pisao je i Luka Fertilio, novinski izaslanik pri poslanstvu NDH u Njemačkoj. U svojem eseju objavljenom u *Hrvatskoj reviji* 1974. napisao je da je Mile Budak, poslanik NDH u Njemačkoj od studenoga 1941. do travnja 1943,¹²⁴ običavao reći: „Privezati mali hrvatski čamac za veliki brod Islama! Povezati interese NDH s interesima islamske velesile!“¹²⁵ Takve Budakove izjave vjerojatno su proizlazile iz toga što je u Berlinu održavao „srdačne (a kaže se i važne) veze“ s turskim poslanikom Husrev-begom Stočevićem Rizvanbegovićem,¹²⁶ s kojim je razgovarao na hrvatskom. Turski se poslanik „zauzimao, gdje je samo mogao, za NDH. Pratio je njezine borbe s najboljim željama. Ali želje jednog vrlo uglednog i uplivnog poklisara, kao što je bio Rizvanbeg, nisu mogle promijeniti politiku njegove države, koja je tražila saveznike na strani pobjednika.“¹²⁷

¹²² M. RISTOVIĆ, 71.

¹²³ ISTI, 63-64.

¹²⁴ *Tko je tko u NDH*, 55.

¹²⁵ Luka FERTILIO, „Poslanici Nezavisne Države Hrvatske u Trećem Reichu: Mile Budak“, *Hrvatska revija*, 24/1974, br. 2, 145.

¹²⁶ Mehmed SULEJMANPAŠIĆ, „Hrvati muslimani u životu Turske republike“, <http://ustaskipokret.com/world-mainmenu-26/poviest-pokreta-mainmenu-36/293-hrvati-muslimani-u-ivotu-turske-republike.html>.

¹²⁷ L. FERTILIO, 146.

Do dodira između hrvatskog i turskog poslanstva u Njemačkoj došlo je barem još jednom prilikom: turski je poslanik u Berlinu 1943, uzvraćajući protokolarni posjet Stjepanu Ratkoviću, hrvatskom poslaniku u Njemačkoj (svibanj 1943. – ožujak 1944.), poveo sa sobom savjetnika poslanstva da upozna hrvatskog poslanika koji je znao turski jezik.¹²⁸

Diplomacija NDH nastavila je idealizirati sliku hrvatsko-turskih odnosa sve do kraja postojanja NDH. Takva propaganda može se iščitati i iz Memoranduma NDH upućenog 4. svibnja 1945. feldmaršalu Haroldu Alexanderu, vrhovnom zapovjedniku savezničkih snaga na Sredozemlju. U njemu među ostalim stoji: „Mi Hrvati [smo] jedini narod u Evropi koji ima velik dio svojih pripadnika islamske vjeroispovijedi. Veze islamskih Hrvata – njih oko milijun – s Turskom stare su i vrlo duboke. U Turskoj danas živi oko 200.000 hrvatskih iseljenika od kojih velik broj govori kod kuće hrvatski i prožeti su dubokim osjećajem divljenja prema staroj domovini. (...) Razumljivo je što se hrvatski doseljenici u Turskoj kao i njihovi mnogobrojni prijatelji zanimaju za položaj hrvatskih muslimana koje Hrvati smatraju najplemenitijim dijelom svog naroda, zbog čega je hrvatska politika prema muslimanima naišla na najljepši odjek u Turskoj...“¹²⁹

12. REAKCIJE BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH MUSLIMANA NA ČETNIČKE NAPADE

Muslimansko je stanovništvo bosansko-hercegovačkog dijela NDH u strahu od stalnih zločina koje su nad njima činili četnici, a nemajući zaštitu ustaških vlasti, odlučilo potražiti zaštitu kod instanci jačih od slabašne NDH. Iz tog je razloga delegacija uglednih muslimana Bosne i Hercegovine na čelu s bivšim mostarskim muftijom Omerom Džabićem¹³⁰ otišla u drugoj polovini listopada 1942. u Rim kako bi zamolila talijansku vlast da se zauzme za prestanak četničkih napadaja na muslimansko stanovništvo u Hercegovini.¹³¹ U javnosti se vjerovalo da su u Rim putovali s ciljem postizanja autonomije BiH u okviru Njemačke,¹³² za što nema dokaza. Vjerovalo se i da su putovali s ciljem susreta s Eminom el-Huseinijem, izbjeglim jeruzalemskim muftijom, i da je cijelo putovanje organizirano bez suglasnosti vlasti NDH, kojoj nije odgovaralo ni da oni posjećuju el-Huseinija, niti da se iz bilo kojeg razloga obraćaju talijanskoj vlasti. I jedna i druga tvrdnja vjerojatno su istinite, ali su i dalje na razini

¹²⁸ Milan BLAŽEKOVIĆ, „In memoriam: prof. Stjepan Ratković“, *Hrvatska revija*, 19/1969, br. 1-2, 151.

¹²⁹ B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 2, 291.

¹³⁰ Rasim HUREM, „Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 16/1965, 202.

¹³¹ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 337.

¹³² *Tko je tko u NDH*, 162.

indicija.¹³³ Delegaciju je na njihov zahtjev primio turski poslanik u Rimu, krajem tog mjeseca.¹³⁴ Može se zaključiti da je Turska u to vrijeme pokazivala zanimanje za položaj muslimana u BiH, alarmirana zločinima koje su četnici počinili nad muslimanskim stanovništvom BiH.¹³⁵ S druge strane, muslimani BiH turskog su poslanika posjetili zbog traženja pomoći na svim stranama, a i nisu mogli zanemariti osjećaje vjerske povezanosti s turskim narodom ili sjećanja na pomirljivu politiku osmanskih vlasti u BiH do 1878. Da su navedeni osjećaji i sjećanja bili prisutni među muslimanima BiH, ističe Edmund Glaise von Horstenau, njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj (1941-1944), u izvještaju upućenom Vrhovnom zapovjedništvu njemačke vojske 25. veljače 1942. U izvještaju navodi da je došlo do porasta nezadovoljstva stanovništva i objašnjava ga „čežnjom za poznatim bosanskim autoritetom još iz doba Austrije (...) mada s izvjesnim panturskim prizvucima“.¹³⁶

Daljnji potez muslimanskih uglednika bilo je obraćanje vodstvu Njemačke. Skupina muslimanskih političara na čelu s Uzeirom Hadžihasanovićem, utjecajnim sarajevskim trgovcem i političarom,¹³⁷ 1. studenoga 1942. poslala je Memorandum Hitleru. U tom su dokumentu tražili izdvajanje BiH iz okvira NDH i stvaranje muslimanskih oružanih snaga. Ono što je za našu temu važno jest da je za Memorandum najviše zanimanja pokazao Heinrich Himmler, Reichsführer SS-a, nacističke stranačke vojske. On je početkom 1943. imenovao Wenera Fromma, Oberführera SS-a, za vođu SS-a i policije u Sarajevu (siječanj 1943. – travanj 1944.)¹³⁸ s ciljem uspostavljanja čvrstih veza s pronjemačkim muslimanskim političarima. Frommov je zadatak bio i ispitati mogućnost da se u BiH uspostavi neposredna njemačka uprava i, ako je moguće, da se postigne približavanje Njemačke i Turske.¹³⁹ Potonji se Frommov zadatak uklopio u sveobuhvatnu njemačku politiku privlačenja Turske k silama Osovine.¹⁴⁰ Zaštita muslimanskog stanovništva od četničkih zločina pala je u drugi plan.

¹³³ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 337-339.

¹³⁴ M. RISTOVIĆ, 65-66. M. BLAŽEKOVIĆ, 585.

¹³⁵ R. HUREM, 208.

¹³⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Vojnoistorijski institut, tom 12, sv. 2, Beograd, 1976, 164.

¹³⁷ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Muslimanska inteligencija“, 908.

¹³⁸ WIKIPEDIA, „Werner Fromm“, http://de.wikipedia.org/wiki/Werner_Fromm.

¹³⁹ R. HUREM, 201-208. Muhamed HADŽIJAHIĆ, „Muslimanske rezolucije iz 1942. godine“, *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine. Zbornik radova*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973, 278.

¹⁴⁰ Predstavnicu operativnog stožera njemačke borbene grupe Bader u poruci vodstvu talijanskih snaga na Balkanu preporučivali su oprezniju politiku prema islamskom stanovništvu Sarajeva prigodom planiranog ulaska talijanske vojske u grad, jer prenatrženim postupcima mogu izazvati štetne posljedice “ne samo za cjelokupnu njemačku politiku na Balkanu, nego i za njemačku politiku prema turskoj, jer između muslimana Bosne, Turske i Male Azije postoje snažne veze”. Njemački su operativci smatrali da bi eventualni prelazak Turske na stranu Saveznika mogao izazvati “dalji porast nemira naročito u predjelima naseljenim muslimanima”. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom 12, sv. 2, 318, 1076.

13. NASTAVAK TURSKOG ZANIMANJA ZA NDH (1943-1944)

Turska je vlada iskazivala stalno zanimanje za položaj muslimanskog stanovništva u NDH, posebice zbog vijesti o pokoljima nad muslimanima koje su činili četnici. To su zanimanje vjerojatno poticali i bosansko-hercegovački iseljenici u Turskoj, zabrinuti za sudbinu svojih sunarodnjaka u NDH, kao i njihovi zemljaci na visokim službenim položajima turske države. Četnički su zločini tijekom 1942. i 1943. potakli službenu Ankaru da u proljeće 1943. prosvjeduje pri vladama Velike Britanije i Kraljevine Jugoslavije. Porast turske angažiranosti može se dovesti i u vezu s promijenjenim odnosom snaga na bojištima, odnosno njemačkim porazima i povlačenjem, te s time povezanim rastom turskog zanimanja za stanje na Balkanu, koji opet postaje dio turske interesne sfere. Britanska je vlada 1. svibnja 1943. brzojavom obavijestila Williama Beileya, svog predstavnika u stožeru Draže Mihailovića, da je turska vlada uznemirena zbog glasina koje su u Istanbul stizale o četničkim postupcima prema muslimanima. U brzojavu nadalje stoji da je britanska vlada smatrala da su te glasine neistinite i da su proizvod neprijateljske promidžbe, ali “ispravka generala Mihailovića naišla bi na topao prijem u Turskoj”. London je upozoravao jugoslavensku vladu na nepovoljni stav Turske prema Mihailovićevoj politici prema muslimanima, podsjećajući na savezništvo prema Balkanskom paktu. Slobodan Jovanović, tadašnji predsjednik jugoslavenske vlade, 18. je svibnja 1943. u odgovoru na jedno upozorenje sličnog sadržaja koje mu je poslao Šumenković naveo da su “izdana uputstva generalu Mihailoviću, da se, s pogledom na značaj Turske u predstojećim vojnim događajima, mora izbegavati sve što bi izgledalo kao konfesionalni rat između naših pravoslavaca i muslimana”. Jovanović je naredio Šumenkoviću da treba “svaki pokušaj turske vlade da se umeša u ovo pitanje odbiti najenergičnije”. Ta osjetljivost na moguće tursko miješanje vjerojatno je bila rezultat straha da će Turska saznati istinu o četničkim zločinima i da će razviti negativan stav prema jugoslavenskoj vladi. Tada bi Turska, koja je u tadašnjim političkim kombinacijama konkurirala za mogućeg važnog čimbenika buduće uspostave poslijeratnog poretka na Balkanu, mogla početi djelovati na štetu jugoslavenskih interesa. Međutim, spomenute upute Mihailoviću nisu nikako doprinijele sprečavanju četničkih zločina nad muslimanskim stanovništvom.¹⁴¹

¹⁴¹ M. RISTOVIĆ, 71.

Početak prosinca 1942. Berker je premješten u poslanstvo u Višijskoj Francuskoj, a novi turski poslanik u Sofiji postao je Hasan Vasfi Menteş.¹⁴² U razgovoru 19. prosinca 1942. Menteş je rekao Židovcu da je tursko vodstvo težilo za stabilnim europskim jugoistokom, a to je isključivalo prodor komunizma, a uključivalo tursko promatranje razvoja događaja, među ostalim i u NDH. Prema Židovčevu izvještaju, Menteş je izjavio da Turska „sa simpatijama gleda na Hrvatsku, te vjeruje da će Hrvatska u miru moći izvrsno izgraditi svoju državu, jer su Hrvati stari kulturni narod. Tursku i Hrvatsku“, nastavio je Menteş, „vežu hrvatski muslimani u Bosni, jednako kao i Hrvati muslimani u Turskoj“, o kojima je turski poslanik, tvrdio je Židovec, govorio „samo s riječima pohvale“. Tim je finim riječima Menteş vjerojatno dao naslutiti da bi Turska nakon rata priznala NDH. A kada se nakon kapitulacije Italije 8. rujna 1943. razvila povećana diplomatska aktivnost na Balkanu, Menteş je izjavio pred Židovcem da je postojao plan da se Turska nakon talijanske predaje obrati Bugarskoj, Rumunjskoj i Mađarskoj za stvaranje službeno neutralnog, ali ustvari protusovjetskog bloka zemalja. Menteş je izjavio da je Turska očekivala da se i NDH uključi u taj blok. Takvi su planovi očito ostali samo na papiru i na riječima, jer ih hrvatski poslanik nije više spominjao. U svojem izvještaju, koji je napisao u jugoslavenskom zatvoru nakon rata, Židovec je naveo da je u proljeće 1942. imao informacije da su turski diplomati sličnu diplomatsku akciju privlačenja zemalja u protusovjetski tabor provodili i u Mađarskoj, Rumunjskoj i Bugarskoj.¹⁴³ Njemačka je početkom 1943. reagirala na turska stremljenja naspram balkanskih zemalja, pa je Turska morala uvjeravati Njemačku da će ostati neutralna, a tadašnji je turski premijer Saracoğlu u razgovoru s njemačkim poslanikom von Papenom 19. ožujka 1943. izjavio je da „Rusija ostaje zajednički veliki protivnik“ Turske i Njemačke.¹⁴⁴

U travnju 1944. turski su predstavnici u Sofiji opet uspostavili kontakt s poslanstvom NDH. Tadašnji hrvatski poslanik Nikola Rušinović u svojim je memoarima napisao da je trgovinski ataše turskog poslanstva u Sofiji, Başar (Rušinović mu ne navodi ime), u travnju 1944. zatražio sastanak s njim i rekao mu da je tada bilo posve jasno da će Njemačka izgubiti rat i da će s Njemačkom pasti i NDH, koja je za Njemačku previše vezana. Başar je zatim

¹⁴² TÜRKIYE CUMHURİYETİ SOFYA BÜYÜKELÇİLİĞİ, „Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz“, <http://sofya.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx>.

¹⁴³ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Poslanstvo NDH u Sofiji*, sv. 1, 762.

¹⁴⁴ D. LUKAČ, 502, 527. Nikola Rušinović, kasniji poslanik NDH u Sofiji (travanj 1944. - rujan 1944), u svojim je memoarima napisao da je u ožujku 1944. u Budimpešti posjetio Branka Benzona, tadašnjeg poslanika NDH u Mađarskoj, koji mu je rekao da je Başar („Ima neko čudno prvo ime. Nikako ga zapamtiti.“), trgovinski ataše pri turskom poslanstvu u Sofiji, sklon Hrvatima i Saveznicima i da mu se može obratiti ako bude trebao kakvu uslugu u Sofiji. Benzona je izjavio da „Turci sanjaju o nekoj balkanskoj konfederaciji u kojoj bi oni igrali glavnu ulogu“. *Tko je tko u NDH*, 34, 352. Nikola RUŠINOVIĆ, *Moja sjećanja na Hrvatsku*, Meditor, Zagreb, 1996, 181.

dodao da postoji mogućnost da se NDH spasi, a “Turskoj je u interesu da Hrvatska ostane samostalna država (...) Mi Turci na tome radimo i radit ćemo, ali i vi morate sudjelovati. Za to je potrebno da vi smjesta pošaljete grupu Hrvata u Tursku, koji će biti prebačeni u London. Vaši ljudi moraju biti u svakom pogledu neporočni”, odnosno nisu smjeli biti iz ustaških redova niti umiješani u zločine ustaške vlasti. Bašar je tvrdio da je Turska bila spremna snositi materijalne troškove prebacivanja dvadesetak ili tridesetak hrvatskih predstavnika iz Zagreba u Sofiju, a odande u Tursku pa u London. Rušinović je zamoljen da ovu ponudu prosljedi Paveliću. Dva dana kasnije Rušinović je doputovao u Zagreb i Pavelić ga je primio i saslušao. Iako je izjavio da će o svemu razmisliti i javiti svoj odgovor, Pavelić nikad nije odgovorio na tursku inicijativu. Rušinović je naveo da je već u razgovoru s Pavelićem znao da Pavelić neće poduzeti ništa glede turskog prijedloga, a isto je prenio Bašaru, koji je izjavio da mu je žao zbog Pavelićeve odluke. Turska je očito nakon toga odustala od svoje inicijative.¹⁴⁵ Može se nagađati da je Pavelić odbacio tursku ideju zbog toga što se spominjanjem prebacivanja „neporočnih“ hrvatskih predstavnika u London impliciralo da ustaški predstavnici nisu poželjni u toj nekoj poslijeratnoj hrvatskoj državi koju bi Turska dogovorila sa Saveznicima. Pavelić je poznat po tome što je u više navrata odbacivao planove koji su ciljali na spašavanje NDH, ali isključivale njegov ostanak na vodećem položaju.¹⁴⁶

14. ODUSTAJANJE OD ISHOĐENJA DIPLOMATSKOG PRIZNANJA NDH

Na sastanku Glavnog stožera njemačkog Vrhovnog vojnog zapovjedništva 29. listopada 1943. među ostalim je zaključeno da je Turska tijekom te godine neprestano iskazivala mogućnost da u povoljnim uvjetima napusti politiku neutralnosti i prijeđe na stranu Saveznika. Na savezničkoj konferenciji u Teheranu od 28. studenoga do 1. prosinca 1943. ulazak Turske u rat činio se vrlo vjerojatnim i namjeravalo se započeti pregovore s tim ciljem.¹⁴⁷ Mogućnost takvog razvoja situacije vjerojatno je poznavao i MVP NDH, pa su naponi za pridobivanje međunarodnog priznanja od Turske poprimali sve manje smisla. Turska se diplomacija sve više priklanjala savezničkom bloku, koji ju je pokušavao privući na svoju stranu još od izbijanja rata. Kad je nakon savezničkog iskrcavanja u Normandiji 6. lipnja 1944. otvoreno zapadno europsko bojište, Turska je pristala na zahtjev Saveznika i 2.

¹⁴⁵ N. RUŠINOVIĆ, 183-184.

¹⁴⁶ Jozo IVIČEVIĆ, *Iz novije hrvatske povijesti. Jugoslavenstvo, pravaši, HSS, ustaški pokret, komunistički pokret, Hrvatsko proljeće, Croatia rediviva, Hrvatska danas*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008, 148.

¹⁴⁷ D. PLENČA, 212, 219.

kolovoza 1944. prekinula je diplomatske odnose s Njemačkom.¹⁴⁸ Istog je dana Menteş posjetio Rušinovića i izjavio da se odnos Turske prema njemačkim saveznicima neće mijenjati, što znači da su i odnosi s NDH ostali isti. Rušinović je u razgovoru s atašedom Başarom zaključio da Turska nema namjeru angažirati se u ratnim akcijama protiv Njemačke. Naime, turski je ataše ustvrdio da nedostaje „nacionalni interes“ kojim bi turska vlada pred svojom javnošću opravdala ulazak u rat. Turska je strahovala da je postignut tajni sporazum između Saveznika o podjeli zona utjecaja na Balkanu. Osim toga, tvrdio je Başar, turske su vlasti smatrale da Turska nije tehnički spremna za ulazak u rat.¹⁴⁹

Izostanak daljnjih podataka o našoj temi navodi na zaključak da je diplomacija NDH pod pritiskom tadašnje teške vojnopolitičke situacije potpuno obustavila svoja nastojanja za uspostavljanjem diplomatskih veza između Zagreba i Ankare. Nezaustavljivo napredovanje savezničkih vojski sa zapada i istoka Europe prema granicama NDH natjeralo je vlasti NDH da odrede prioritete. Državni organi NDH posvetili su sve svoje napore očuvanju postojanja vlastite države, a ishodađenje međunarodnog priznanja od Turske, među ostalim stvarima, palo je u drugi plan.

Što se tiče Turske i njezina međunarodnog položaja, ona je, nakon što je na Savezničkoj konferenciji u Jalti 4.-11. veljače 1945. odlučeno da će sve države, koje do 1. ožujka iste godine objave rat Njemačkoj, moći pristupiti Ujedinjenim Narodima, 23. veljače 1945. posve očekivano objavila rat Njemačkoj.¹⁵⁰

¹⁴⁸ U.S. DEPARTMENT OF STATE, „Allied Relations and Negotiations With Turkey“, http://www.state.gov/www/regions/eur/rpt_9806_ng_turkey.pdf.

¹⁴⁹ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Poslanstvo NDH u Sofiji*, sv. 2, 643-645. U jednom njemačkom izvještaju o položaju u NDH u rujnu 1944. stoji da je prekid diplomatskih odnosa Turske i Njemačke djelovao jako nepovoljno na muslimane u BiH; bili su razočarani jer nije ostvarena autonomija BiH: „Široke mase polažu svoje nade u Ankaru i njeno prijateljstvo s Engleskom. Uvjerene su da će se Turska založiti za njih i osigurati im povoljan položaj, bez obzira na to kojem bi državnom sklopu pripala njihova domovina poslije rata.“ B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 2, 176.

¹⁵⁰ U.S. DEPARTMENT OF STATE, „Allied Relations and Negotiations With Turkey“, http://www.state.gov/www/regions/eur/rpt_9806_ng_turkey.pdf.

15. ZAKLJUČAK

Vlasti NDH pokušavale su uz pomoć muslimanskih predstavnika u svojim redovima od Turske ishoditi neki oblik priznanja NDH. U tom su naumu računali na simpatije turskih građana podrijetlom iz BIH, koji su u Tursku odselili za razdoblja austrougarske uprave. Turska je pak pokazivala trajno zanimanje za sudbinu bosansko-hercegovačkih muslimana. Turska je diplomacija istodobno slala pozitivne signale hrvatskim diplomatima te je možebitno priznanje NDH stavljala u kontekst svoga nastojanja da osigura sjevernu tursku granicu od prodora Sovjetskog Saveza na Balkan. Posrijedi je bio neformalni plan prema kojem je NDH trebala postati dio antisovjetskoga balkanskog bloka.

Greška koju je diplomacija NDH prigodom pokušaja uspostave diplomatskih odnosa s Turskom činila bila je ta da su misije koje je MVP NDH slao u Tursku imale izrazit vjerski karakter jer su pokrenute pod pretpostavkom da turska osjeća “tradicionalnu slabost” prema bosansko-hercegovačkim muslimanima. Mana takvog stava jest previd velikih političkih promjena koje su se dogodile u Turskoj tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća: preobražaj iz osmanskog sultanata u tursku republiku, čiji je jedan od osnovnih principa bilo razdvajanje državnih i vjerskih struktura vlasti. Dakle, približavanje Turskoj temeljeno na tradicionalnim vjerskim vezama bio je pogrešan politički argument koji nije mogao donijeti nikakvu korist, već upravo suprotno – odmoći u kontaktima. Izaslanici NDH pristupali su Turskoj kao da se još uvijek radilo o Osmanskom Carstvu: isticali su međusobne duge povijesne veze i zajedničku vjersku pripadnost Turaka i Bošnjaka, dok je Turska u četrdesetim godinama 20. stoljeća bila sekularna republika koja je sa zazorom gledala na svoju osmansku prošlost. Izostanak uspjeha i nakon slanja pet misija u Tursku, nemogućnost uspostave kontakta sa službenim turskim predstavnicima, protjerivanja pojedinih predstavnika i slični problemi hrvatskih misija odraz su nepokolebljiva turskog stava, ali ujedno i tadašnjeg stanja i mogućnosti diplomacije NDH.

Što se tiče turske strane, ona se ustručavala povući bilo koji potez koji bi se mogao protumačiti kao priznanje NDH i time kao napuštanje neutralnosti. U drugačijoj političkoj situaciji Turska bi možda bila postupila drugačije, s obzirom na povijesne kulturne i vjerske veze između dviju država. Dok god je njemačka vojska napredovala na istočnom bojištu, turski su diplomati iskazivali prijateljske osjećaje prema diplomatima NDH i njihovim željama za uspostavom diplomatskih veza između Turske i NDH. Kad se situacija promijenila i kad se Njemačka počela povlačiti, nestala je mogućnost ikakva sporazuma između Turske i

NDH. Turska se počela sve više približavati savezničkom taboru, prije svega prekidom diplomatskih odnosa s Njemačkom, a zatim i objavom rata istoj.

Nema podataka da je od druge polovine 1943. bilo novih misija iz NDH u Tursku, a hrvatska su se nastojanja svela na promidžbeni rad u kojem je najveći poduhvat bilo izdavanje lista na turskom jeziku, namijenjenog bosansko-hercegovačkim iseljenicima u Turskoj. Pokušaji uspostave diplomatskih odnosa trajali su dokle god je trajala i nadmoć sila Osovine na bojištima. Savezničke pobjede dovode i do sve jačeg usmjerenja turske politike prema suradnji s istima, a vodstvo NDH je iz istih razloga vjerojatno imalo manje volje da i dalje inzistira na međunarodnom priznanju. Kako je i vojnopolitički položaj NDH od 1943. postajao sve lošiji, potpuno se odustalo od spomenutih pokušaja.

16. IZVORI I LITERATURA

Objavljeno gradivo

1. KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada (priredila), *Poslanstvo NDH u Sofiji. Diplomatski izvještaji 1941-1945.*, sv. 1 i 2, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003.

Knjige i članci

1. ADEMOVIĆ, Fadil, *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Štampa i radio u Bosni i Hercegovini (1941-1945)*, Media centar – Nezavisna unija profesionalnih novinara BiH, Sarajevo, 2000.
2. BLAŽEKović, Milan, „In memoriam: prof. Stjepan Ratković“, *Hrvatska revija*, 19/1969, br. 1-2, 150-152.
3. BLAŽEKović, Milan, „Pokušaji Nezavisne Države Hrvatske da uspostavi diplomatske odnose s Turskom (1941-1943)“, *Hrvatska revija*, 37/1987, br. 3, 583.-587.
4. DERINGIL, Selim, *Turkish Foreign Policy During the Second World War – An 'Active' Neutrality*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
5. DŽAJA, Srećko M, *Bosna i Hercegovina u Austro-ugarskom razdoblju (1878-1919). Inteligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL, Mostar – Zagreb, 2001.
6. ESIH, Ivan, *Turcizmi. Rječnik turskih, arapskih i perzijskih riječi u hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru s pregledom nove turske abecede i slovnice*, vlastita naklada, Zagreb, 1942.
7. FERTILIO, Luka, „Poslanici Nezavisne Države Hrvatske u Trećem Reichu: Mile Budak“, *Hrvatska revija*, 24/1974, br. 2, 143.-153.
8. HADŽIJAHIĆ, Muhamed, „Muslimanske rezolucije iz 1942. godine“, *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine. Zbornik radova*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973, 275-281.
9. HAKKI, Murat Metin, „Surviving the Pressure of the Superpowers: an Analysis of Turkish Neutrality During the Second World War“, *Journal of Military and strategic Studies*, 8/2005, br. 2, 1-23.
10. HASANBEGOVIĆ, Zlatko, *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice Zagreb – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2007.
11. HASANBEGOVIĆ, Zlatko, „O pokušajima donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001, br. 1, 75.-90.
12. *Hrvatski biografski leksikon* (gl. ur. Aleksandar Stipčević), sv. 2 i 3, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1989.
13. *Hrvatski leksikon* (gl. ur. Antun Vujić), sv. 1 i 2, Naklada Leksikon, Zagreb, 1996.

14. *Hrvatsko podrijetlo bosansko-hercegovačkih muslimana – rasprave i članci*, (izbor i uvod: Petar Šarac i Miljenko Primorac), Hrvatska hercegovačka zajednica Herceg-Stjepan, Zagreb, 1992.
15. HUREM, Rasim, „Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 16/1965, 191-221.
16. IDRIZOVIĆ, Muris, *Abdurezak Hifzi Bjelevac 1886-1972. Život i književno djelo*, Svjetlost, Sarajevo, 1978.
17. IVIČEVIĆ, Jozo, *Iz novije hrvatske povijesti. Jugoslavenstvo, pravaši, HSS, ustaški pokret, komunistički pokret, Hrvatsko proljeće, Croatia rediviva, Hrvatska danas*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008.
18. JAHIĆ, Dževad, *Bošnjački narod i njegov jezik*, Ljiljan, Sarajevo, 1999.
19. JELIĆ BUTIĆ, Fikreta, „Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske“, *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1973, 43-49.
20. JELIĆ BUTIĆ, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Sveučilišna naklada Liber – Školska knjiga, Zagreb, 1978.
21. JONJIĆ, Tomislav, *Hrvatska vanjska politika 1939-1942.*, Libar, Zagreb, 2000.
22. JONJIĆ, Tomislav, „O pokušaju osnivanja Hrvatskoga komiteta u Švicarskoj 1943. godine: diplomatska izvješća Senjanina Josipa Milkovića“, *Senjski zbornik*, 38/2011, 217-332.
23. JONJIĆ, Tomislav, „Pitanje državnosti Nezavisne Države Hrvatske“, *Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011, br. 3, 667-698.
24. JONJIĆ, Tomislav, „Pitanje priznanja Nezavisne Države Hrvatske od Švicarske Konfederacije“, *Časopis za suvremenu povijest*, 31/1999, br. 2, 261-278.
25. JUG, Damir, *Oružane snage NDH. Sveukupni ustroj*, Nova stvarnost – Hinus, Zagreb, 2004.
26. KARIHMAN, Ferid, *Hrvatsko-bošnjačke teme*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1996.
27. KARIHMAN, Ferid, „Zaslužni i spomena vrijedni Hrvati-muslimani u godini 1986.“, *Hrvatska revija*, 37/1987, br. 1, 108-114.
28. KAYA, Fahri, “Zagreb’te Türkçe yayınlanan ‘Doğu ve Batı’ dergisinin Hırvat-Türk ilişkilerinin gelişmesindeki çabaları”, Nimetullah Hafız (hazırlayan), *Dördüncü Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri*, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Prizren, 2011.
29. KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.*, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
30. KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, „Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, 36/2004, br. 3, 901-938.
31. KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, „Nezavisna Država Hrvatska, zemlje jugoistočne Europe, Turska i Japan 1941.-1945.“, *Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945. Zbornik radova* (ur. Sabrina P. Ramet), Zagreb, 2009, 193-214.
32. KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, *Zagreb – Sofija. Prijateljstvo po mjeri ratnog vremena 1941-1945.*, Hrvatski državni arhiv – Dom i svijet, Zagreb, 2003.

33. KLJAKOVIĆ, Vojmir, „Pitanje savezničkog iskrcavanja na Balkanu (1939-1945)“, *Vojno-istorijski glasnik*, 29/1978, br. 3, 7-25.
34. KRIZMAN, Bogdan, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943. Dokumenti*, Arhiv Jugoslavije – Globus, Zagreb, 1981.
35. KRIZMAN, Bogdan, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 2, Globus, Zagreb, 1983.
36. LABUS, Alan, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Plejada – Visoka škola za poslovanje i upravljanje Baltazar Adam Krčelić, Zagreb, 2011.
37. LUKAČ, Dušan, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, sv. 1, 2 i 3, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1987.
38. NAMETAK, Alija, *Sarajevski nekrologij*, Nakladni zavod Globus – Bošnjački institut, Zagreb – Zürich, 1994.
39. NIKOLIĆ, Vinko, „Munir Šahinović Ekremov (1900.-1945.)“, *Hrvatska revija*, 5/1955, br. 4, 359.
40. NOVAK, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing – Tehnička knjiga – Press data, Zagreb, 2005.
41. NOVALIĆ, Fahrudin, „Bošnjaci – europski muslimani“, *Behar*, 8/1998, br. 34, 9-12.
42. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* (gl. ur. Josip Šentija), sv. 5, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1979.
43. OSMANČZYK, Edmund Jan, *Encyclopedia of the United Nations and International Agreements*, sv. 1, Routledge, New York, 2003.
44. PAPPEN, Franz von, *Der Wahrheit eine Gasse*, Paul List, München, 1952.
45. PAVELIĆ, Ante, „Govor na IX. sjednici HDS održanoj 28. veljače 1942. u Zagrebu“, *Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja Hrvatskog dravnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942.*, Tisak Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1942.
46. PLENČA, Dušan, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata*, Institut društvenih nauka – Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1962.
47. PLOETZ, Karl, *Der grosse Ploetz – Auszug aus der Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Ploetz Verlag, Freiburg – Würzburg, 1991.
48. RAIĆ, Vlaho A., *Saveznici i N.D.H. Dokumenti iz Švicarske*, vlastita naklada, Buenos Aires, 1960.
49. RISTOVIĆ, Milan, „Pokušaji Nezavisne Države Hrvatske da uspostavi diplomatske odnose s Turskom“, *Istorija 20. veka, Časopis Instituta za savremenu istoriju*, 1/1983, br. 1, 59-73.
50. RUŠINOVIĆ, Nikola, *Moja sjećanja na Hrvatsku*, Meditor, Zagreb, 1996.
51. *Spremnost* (Zagreb), br. 18, 28. VI. 1942.
52. SULZBERGER, Cyrus Leo, *Drugi svjetski rat*, Mladost – Mladinska knjiga – „Vuk Karadžić“, Zagreb – Ljubljana – Beograd, 1971.
53. ŠABANOVIĆ, Hazim, *Gramatika turskog jezika s vježbenicom, čitankom i rječnikom*, H.A. Kujundžić, Sarajevo, 1944.
54. ŠAHINOVIĆ EKREMOV, Munir, *Turska – danas i sutra. Prosjek kroz život jedne države*, Muslimanska svijest, Sarajevo, 1939.
55. *Tko je tko u NDH – Hrvatska 1941.-1945.* (gl. ur. Darko Stuparić), Minerva, Zagreb, 1997.

56. WOODWARD, Llewellyn, *British Foreign Policy in the Second World War*, Her Majesty's Stationery Office, London, 1970.
57. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom 12, sv. 2, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1976.

Novine

1. *Doğu ve Batı* (Zagreb), 1/1943, 2/1944.
2. *Novi list* (Sarajevo), 1/1942.
3. *Osvit* (Sarajevo), 1/1942.
4. *Sarajevski novi list* (Sarajevo), 2/1942
5. *Spremnost* (Zagreb), 1/1942.

Internet

CONSULATE GENERAL OF THE REPUBLIC OF BULGARIA. ISTANBUL, TURKEY, „History. About the consulate“, <http://www.mfa.bg/en/90/pages/view/2769>

EMBASSY OF THE REPUBLIC OF BULGARIA. ANKARA, TURKEY, „History. About the embassy“, <http://www.mfa.bg/en/67/pages/view/1729>

GABELA, Elma, „Turkey's Bosniak communities uphold their heritage, traditions“, <http://www.todayszaman.com/news-246225-turkeys-bosniak-communities-uphold-their-heritage-traditions.html>

KIM KIMDIR?, „Nevzat Tandoğan“, <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=692>

SULEJMANPAŠIĆ, Mehmed, „Hrvati muslimani u životu Turske republike“, <http://ustaskipokret.com/world-mainmenu-26/poviest-pokreta-mainmenu-36/293-hrvati-muslimani-u-ivotu-turske-republike.html>

T.C. ZONGULDAK MÜFTÜLÜĞÜ, „Kuruluşundan bu yana görev yapan diyanet işleri başkanlarımız“, http://www.zonguldakmuftulugu.gov.tr/muftulugumuz_baskanlar_ifr.html

THE SACRED MILITARY CONSTANTINIAN ORDER OF SAINT GEORGE, „Religious Tolerance and Understanding. The Example of Bulgaria and the Story of Faithful Coexistence“, <http://www.constantinian.org.uk/download/ReligiousTolerance.pdf>

TÜRKIYE CUMHURİYETİ SOFYA BÜYÜKELÇİLİĞİ, „Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz“, <http://sofya.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx>

U.S. DEPARTMENT OF STATE, „Allied Relations and Negotiations With Turkey“, http://www.state.gov/www/regions/eur/rpt_9806_ng_turkey.pdf

WIKIPEDI, „İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanları listesi“, http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0stanbul_B%C3%BCy%C3%BCk%C5%9Fehir_Belediy_e_Ba%C5%9Fkanlar%C4%B1_listesi

WIKIPEDIA, „Werner Fromm“, http://de.wikipedia.org/wiki/Werner_Fromm

WIKIPEDIJA, „Ćiro Truhelka“, http://hr.wikipedia.org/wiki/%C4%86iro_Truhelka